

60
60
40
40
900

600
300
200
500

11 11 11

[Faint, illegible handwritten scribbles]

Handwritten signature or text at the top of the page.

ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄՆ

ՀԱՅՈՑ

ԲԱՐԵԿԱՄ ԵՐԻՏԱՍԱՐԿԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՆՈՒԷՐ

ԱՌ ՀԱՅԿԱՋՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԿԱՍ

ԳՐԵԱՑ

Մ. ՍՄԲԱՏ ԳԱՐԲԻԷԼԵԱՆ

748

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ա. ՅԱԿՈՒ ԳՕՅԱՃԵԱՆ

1879

معارف عمومیہ نظارت جلیہ سنک رخصتیہ
Հրահանա-հասարակաց կրթութեան պաշտօնարանին

Ա. Զ. Դ

Բարեկամ Երիտասարդաց Ընկերութիւնս այս տետրակի նիւթն յանձնեց իւր Արժանապարգ անդամակցին՝ Սմբատ Էֆ. Գաբրիէլեանի = Տետրակին պարունակութիւնն իւր գաղափարաց համաձայն , եւ Հայ Երիտասարդաց ներկայ վիճակին օգտակար գտնելով , ուրախութեամբ ի լոյս կ'ընծայէ զայն =

Փետր . 28 . 1879 յԱկն =

Գ Ր Ա Գ Ի Ր

Ա . Նիկողոս Գաբրիէլեան

Ա Տ Ե Ն Ա Պ Ե Տ

Մ . Ստեփան Գաբրիէլեան

Handwritten signature

ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄՆ

Հ Ա Յ Ո Ց

ԿԱՆԳՆԵՆՔԻ ԶՀԱՅ

Եղբայրներ,

Մեր հայր Հայկ է. ազատութեան առաջին ախոյեանը աշխարհի վերայ. Հայութեան սերմը ազատութեան սերն է, ով որ ազատ չի սփռ, նա չի Հայ, և ո՛վ որ յազատախօս բանից կը խորշի, կ'ուրանայ իւր հայութիւնը: Ես հայկաբար պիտի խօսիմ. պատրաստ եղէք և դուք ի լուր ճառիս հայկաբար:

Ուրախ եմ որ պատմական ջահիւ լուսաւորեալ է Հայուն ծագումը. այս լոյսն ալևոր Հայուն այնպիսի փառք է, որով հասակակից ազգերն կը գերազանցէ: Դարուց անդունդին մէջ տեսնել իւր արմատը, և այնպիսի ազնիւ ու փառաւոր արմատ, այս արդարեւ գերապանծ առաւելութիւն է:

Եւ ի՞նչ երանաւետ է Հայուն նախկին վիճակ: Եղեմաշունչ քաղցրասողոխ հովիկներ կը շնչեն: Հայուն մանկութիւն ի գիրկս երանութեան կ'որորի: Հայուն երիտասարդութիւն ի գահոյս փառաց կը բազմի: Սակայն, ո՞չ, կու գան դառնութեան օրեր: Հայութեան բարձրաբերձ ճիւղեր, ամբարտաւանութեան և նախանձու մորիկներէ վարեալ, զիրար կը ջախջախեն. կը բեկտի հայութիւն: Ոչ ևս Հայուն ձեռք գաւազան իշխանութեան կը բռնեն, այլ շղթայք գերութեան կը կապեն զձեռս նորա: Ո՛չ ևս կրնայ կալ Հայն ի հաստատուն կայի. յարձակմանց բուռն հողմունք կը տատանեն զնա. մանաւանդ թէ և ինքն ալիւ զձախն կը վիրաւորէ: Կը քայէ ելեէջուտ ճանապարհէ, կը յառաջէ խիտ առ խիտ հարուածոց տակէն, գետահոս արեամբը կը ներկանէ շաւիղն, շատ անդամներ կը կորուսանէ, տեղ տեղ կը խլեն զլեզու նորա ձեռք բռնութեան և, բա՛րէ, ձեռք հրապուրից, սակայն ոչ հարուածք ի թագամերկ գլուխն և ոչ որոգայթք յոտան

չկարեն ի սպառ ջնջել զնա երկրի երեսէն : Հայր կը հասանէ յիննև տաններորդ դար : Դեռ թնամուոյ անդուծ ոտք հէք Հայուն լանջաց վրայ են , դեռ համարձակ հառաչելու թոյլ չկայ : Սակայն չանկանիր Հայն ի յուսոյ , որ է կարևոր տարր ուժոյ . սակայն նորա կրծոց տակ հեւացող շունչն հայկեան է . նորա կրծոց մէջ Հայկայ ոգւոյն երկնավառ բոցերէն կայծեր կան հրդեհելի . աստուածաշունչ հովեր կրնան վառել հոն սէր աղատութեան և ճշմարտութեան : Եւ յայնժամ այն կուրծք հայկաբար կը ճեղքեն հակընթաց հոսանս , որ զնա կը վարեն ի կորուստ , և կը դիմեն յայն կայան , զոր ցարդ զՀայն ի կեանս պահող նախախնամութիւնը սահմանած է նմա :

Եղբայրներ , գործենք ի վրկութիւն Հայուն , ընենք զկարելին մեր ի վերականգնումն Հայուն :

Հայր իւր նախնի վարախէն ցրուեալ է իրրև հօտ մտտնեալ ի ձեռս գայրոց և առիւծուց . կարելի^ն է մեզ վերստին հաւաքել զայն ի վարախն , յայն արօտ պարարտ , ուր երբեմն գերերջանիկ կենցաղ վարեցին հայ դառինք հայկազն հովուաց առաջնորդութեամբ , և որոյ քաղցր արգասիք սնուցին զգեղալիթիթ մանկութիւն Հայուն . յայն երկիր քաջաբեղուն որ մեր քաջաց և շահատակաց արեամբ ոռոգեալ է , ուր են բարձրաբերձ լեռինք , անեղասահ դեպք , դեղածածան լիճք , արգասաւէտ հովիտք , մարգաղարդ բլուրք և կանաչազեղ դաշտորայք , յորոց ոչ ինչ կրնայ ջնջել ժամանակին ձեռք համայնաւեր . յայն երկիր որ անդին թանգարան է , ուր պահուած են ոսկրտին մեր Հայկ հօր և առաքինի զաւակաց նորա . յայն երկիր որ թատր է քաջագործութեանց , ուր փայլեցան մեր իշխանք , գոռացին թագաւորք , խիզախեցին շահատակք , յաղթեցին քաջք , շողացին սուսերք , շառաչեցին զէնք , հնչեցին երգք :

Հայրենիք կը նշանակէ ազգին տունը . զանձն նախ դարմանել պէտք է , և ապա զտուն կանգնել կամ որոշել : Եղբայրներ , պարտ է նախ Հայուն կեանքն ապահովել՝ դարմանելով զվիրաւոր սիրան , զուղեղն և զլեզուն : Հարստահարութիւն և գերութիւն , այո՛ , դժպէի և սոսկալի են , սակայն շղթայք մտաց անեղազոյն են , շղթայք խաւարի մահացու են :

Որդիք Հայկայ , զգծնութեամբ խորհինք , ո՛ւր է Հայուն վէրք , ո՛ւստի կ'աղբերանան նորա աղէտք , ի՞նչ միջոցներ կամ նեցուկներ կարևոր են զՀայն կանգնելու համար :

Քանի՛ ըղձալի է ինձ այս մասին նպատեղ ազգիս , արդեօք չե՞մ կրնար գաղափարաց վերայ քանի մի նշոյլ սփռել :

Ո՛վ լոյս , ցոլացո՛ գրչէս ինչ ինչ ճառագայթներ , որպէս զի և ես

ի վերականգնումն Հայուն կարևոր գործ մի գործած լինիմ :

Որդիք Հսկայ , Հայը պէտք է որ զօրանայ որպէս զի կանգնի : Աշխարհի վերայ անհատի և ազգի գոյութիւնը երեք տեսակ զօրութեանց վերայ կը յենու : մարմնական , իմացական և բարոյական : Այս զօրութիւնք որչափ մշակուին , ազգի գոյութիւնն ու կեանքն այնչափ կ'ապահովին և կը բարւոգին :

Մտածենք անհատի վերայ . ի՞նչ է նա , ի՞նչ կը լինի և ի՞նչ եղանակաւ :

Մարդ իւր կենաց սկզբնական հասակին մէջ կարողութեամբ ստորնագոյն է քան զանբան կենդանիներ , սակայն չյապաղիր քան զնոսա յոյժ վեր բարձրանալու : Ի՞ր անբանը կայ կը մնայ այն աստիճանին վերայ ուր ի ծնունդ կու գայ , մինչ մարդ օր քան զօր կը բարձրանայ : Այնու զի մարդ ոչ միայն մարմնական այլ և մտւորական զօրութիւն կ'ընդունի տակաւ . այն երախայական խեղճ և անզօր երևութիւն տակ պատկեր Աստուծոյ կը թաքչի . կազմութիւն , որ ընդունակ է անչափ զարգացման :

Խեղճուկ երախային աչք որ այսօր զսենեակ ունին սահման , քանի մի տարի յետոյ կրնան անդր քան զակն արևու տարածել զհայեցուած : Ապիկար մանկիկն որոյ տկար ճիչ այսօր անխելի է , և որ անբաւական է ի բարբառ , յետ ոչ բազում ամաց կը լինի ճարտասան , որոյ հոգեյոյղ ձայն փոթորկի նման զբազմութիւն ունինգրաց կը տատանէ իբր ալիք : Այսօր կը մնայ ուր կը գնեն զնա և անկարող է փոխել զոտն յոտանէ , վաղիւ կը նկրտի ի բարձրութիւն արքայական գահոյից , ուր և կը բազմի :

Եւ ի՞նչ եղանակաւ այսպիսի զօրութեանց կը հասանէ խեղճ մարդը :

Այն անկար և ճղճիմ երախայն ունի բերան , ստամոքս և այլ գործարաններ . իւր մօր ստինքէն և մեծ մօր կամ երկրի ծոցէն պատրաստուած սնունդ կ'ընդունի , կ'ածի և կը զօրանայ մարմնով օր ըստ օրէ : Ունի նա բանականութիւն , ներքին ընդունաւորան հոգւոյն մէջ : Մարտիչ գործարան , աչք , ականջ և այլ զգայարանք իբր երակներ գաղափարական սնունդն անդուլ կը տանին յընդունարան մտացն , ծծելով ի շրջակայ երևութից , ի գործողութեանց և ի խօսուածոց : Ահա այս եղանակաւ մարդն ապիկար կը մեծնայ , կը զարգանայ և կը զօրանայ իմացական և բարոյական զօրութիւն ստանալով օր ըստ օրէ :

Մարդկային ազգն ունեցաւ բիրտ զգայականութեան կամ մարմնական զօրութեան դար . ունեցաւ անհեթեթ առասպելաց կամ ե-

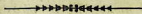

ընկալայական զօրութեան դար . ունեցաւ փիլիսոփայութեան կամ ճշմարտութիւնը զգօն մտածութեամբ վնասելու դար : Բազում անգամ անկաւ և կանգնեցաւ . այս կամ այն զօրութիւնը տկարացաւ և վերադարձաւ զօրացաւ . այս կամ այն զօրանալու եղանակն ընդունեց և մերժեց : Դիտողութեամբ զօրացաւ միտքը , և որչափ զօրացաւ , այնչափ ուժգին քաջեց և ծծեց իմացական զօրութեան այն սնունդը զոր Արարիչը իւր արարածոց մէջ պահած է իբր դանձ խնդրողաց համար :

Այսօր աշխարհի վերայ մարմնական դարմանոց համար բժշկական վարժարաններ կան , բժշկական բաղամթիւ գրեան , հիւանդանոցներ , դեղարաններ , այլովքն հանդերձ . ասոնք երբեմն չկային : Մարմնական , իմացական և բարոյական զօրութիւններն մշակելու համար կան տպագրութիւն կամ մամուլ , վարժարաններ , լրագիրներ , անհամար գիրք , թանգարաններ , եկեղեցիներ , թատրոններ , այլովքն հանդերձ :

Որդիք Հայկայ , Հայուն զօրութիւնն ու կենդանութիւնը ահաւասիկ այսպիսի միջոցներով կրնայ յառաջ գալ : Սակայն ազգ դարմանել ի՞նչ ծանր և մեծ գործ է . դեղը պատրաստելու համար ո՞րչափ ուշիւ և զգօնութեամբ պարտ է խորհիլ : Ի՞նչ դեղ պէտք է , ի՞նչ կարևոր նիւթ այն բաղադրութեան համար անհրաժեշտ է , ո՞ր դեղէն որչափ խառնել պէտք է , ի՞նչ կարգաւ զանազան դեղեր մատուցանել պարտ է , և մանաւանդ ի՞նչ է հիւանդութեան բուն պատճառը , ուր կը գտնուի ախտին արմատը , ո՞ր անդամն է տկարութեան կեդրոնը :

Ահա իմ յանդուգն նպատակն է այսպիսի խնդրոց վերայ խորհրդածութիւններ յառաջ բերել , ազնիւ եղբարք իմ :

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՄԱՐՄՆԱԿԱՆ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ

Մարմնական զօրութիւնը պահելու և զարգացնելու միջոցներն , արտաքոյ բժշկականին , մարմնական դաստիարակութիւն կ'անուանին միահաղոյն :

Մարմնական դաստիարակութեան կարևորութիւնը քան զիմացականն և բարոյական վաղազոյն զգալի եղած է աշխարհի վերայ .

այնու զի հայրենիքը, որոյ համար կ'ապրէին ազինք, պաշտպանել կամ ընդարձակել ուղեր են, և առ այս ակներև պէտք են մարմնական զօրութիւն ու կրթութիւն :

Եզիպտոս, ինչպէս ուրիշ ճարտարութեամբ, նոյնպէս զինուորական օրինօք և հրահանգօք նշանաւոր էր : Մարմինը կրթելու արուեստին համար Բօլէն Գաղղիացի հնախօսը կ'ըսէ. «Քաջածանօթ էր նախնեացն, և գիւտ Եզիպտացոց » Հետի ընթացք, ձիւնթացք և կառարչաւք սքանչելի ճարտարութեամբ լինէին յԵզիպտոս, և չէր ուրեք ընդ տիեզերս ընտիր այրուծի քան զԵզիպտացոցն » :

Սպարտացի մանկտին գրեթէ պատերազմի մէջ կը ծնանէին, մարմնական խիստ դաստիարակութիւն կ'ընդունէին, կը վարժուէին ի ծարաւ և ի քաղց, ի սօթ և ի ցուրտ, ի ծանր աշխատութիւն և ի ծեծ տաժանելի : Սպարտացիք չունէին այլ ինչ զբաղում, բայց միայն մարմնոյ կրթութիւն ի պատերազմ :

Աթենացիք, և գրեթէ Ելլադայի ամենայն ազգերն, լաւ հոգ կը տանէին մարմնական կրթութեան : Նոցա կրթութիւնք էին պար, երաժշտութիւն, որս, զինավարժութիւն և հեծելութիւն :

Նոցա խաղերն ևս նշանաւոր էին, մեծ շքեղութեամբ կը կատարուէին քանի մի տարին միանգամ, և ողիմպիականն ամենէն հռչակաւորն էր. ամէն չորս տարին մի անգամ կը կատարուէր մեծ հանդիսիւ. և ոչ միայն Յունաստանի ամէն կողմէն հանդիսատեւք կու գային հոն, այլ և հեռաւոր երկիրներէ : Այսպիսի բազմամբոխ հանդիսի մէջ մրցանակ առնուլ ի հարկէ մեծ գրգռուէր Յոյն երիտասարդաց, որ հանապազորդեան կրթութեամբ պատրաստուէին ի մրցումն, այն է՝ ցաթկել, վազել, արդնընկէց լինել, գիրկ ընդ խառն մրցել, ձիավարել, կառարչաւ, և այլն :

Ազգաց այսօրինակ մարմնական կրթութիւնները զարմանալի արդիւնք ունեցան : Պատերազմի մէջ անվեհեր և յաղթող եղան : Մարմնոյ զօրութիւն, քաջողջութիւն և բարեձևութիւն ունեցան, և այն կրթութիւնք անտարակոյս նոցա մտաւորական զօրութեան վերայ ալ մեծապէս ազդեցին :

Եթէ ի վաղ ժամանակ ազգեր մեծ, և ոմանք չափազանց կարևորութիւն տուած են մարմնական կրթութեան, և անփոյթ եղած են մտաւորականին, պատճառն այն է որ, գիտութիւնք դեռափթիթ և աղքատ ըլլալով մտաց զարդարանք և դբօսանք կը համարուէին մանաւանդ քան թէ պիտոյք, և որ, ի պատճառս առաւել կամ նուազ բարբարոսութեան, մարմնոյ կրթութիւնը կը տեսնէին և զայն կը յարգէին իբրև կարևոր պայման յաղթու-

թեանց և փառաւոր աշխարհակալութեանց : Զարդիս , մտաւոր կրթութեան պէտքն զգայցած են աղք. իրենց քաղաքակրթութեան աստիճանաւ . սակայն վտանգ կայ , մանաւանդ մեզ նման ազգի , որ այն ինչ կը բանայ զաչս իւր ի թմբութենէ , վտանգ կայ , կ'ըսեմ , որ հակառակ ծայրն անցնելով՝ մարմնականին անփոյթ լինի կամ ըստ արժանւոյն հոգ չտանի :

Ի վաղ ժամանակս մարդիկ առողջ լինելու համար յատուկ մարմնամարզութեան անկարօտ էին կրնանք ըսել . քանզի զբաղմունք մարմնաւոր էին : Մակայն յորմէ հետէ շոգեշարժ մեքենայք բաղմացան , և մարմնոյն մտաւորական ոյժն քան զիւր մարմին զօրաւորագոյնն սկսաւ ընել գործի , յորմէ հետէ քաղաքականութիւն ծաղկեցաւ և նստողական կենաց պաշտօնք բաղմացան , յորմէ հետէ դպրոցական կենաց և գրական սլարապմանց պէտք առաւելան , մարմնական դաստիարակութեան աւելի կարեւորութիւն տրուեցաւ :

« Կրթել պարտ է զմարմին , » կ'ըսէ Կիկերոն , « զի հլութեամբ արբանեկեացէ խորհրդոյ և բանին՝ ի գործել և ի կրել զաշխատութիւն : » Մարմինը հոգւոյն արբանեակն է , այս արբանեկին միջոցաւ կ'առնու իւր զօրութիւնն , և կ'արտայայտէ ու կը գործադրէ զայն , ուստի մարմնոյ կրթութիւնը հոգւոյն համար մեծապէս կարեւոր է :

Մարդկային միտքը ի զօրութեանէ զուրկ կը մնայ առանց մարմնոյն օգնութեան : Մարմնոյ զգայարանք են աղբիւրք դաղափարաց և ծանօթութեան , և թէպէտ միտքը ներքսածին գաղափարներ կ'ունենայ առանց մարմնոյն միջնորդութեան , սակայն ասիկայ չլինիր մինչև որ արտաքսածին գաղափարօք չհարստանայ միտքն ու չարթըննայ : Յայտնի է ուրեմն , թէ գաղափարաց ճշդութիւնը զգայարանաց առողջ վիճակէն կախումն ունի , և հարստութիւնն ալ անոնց ոյժէն և տոկուն գործունէութեանէն : Աչաց կուրութիւնը դրեթէ մտաց կուրութիւն ըսել է , աչաց տկարութիւն՝ մտաց տկարութիւն : Աչքը փակել մտաց զօրութեան մէկ աղբիւրը փակել կը նշանակէ :

Հաստատապէս կրնանք ըսել թէ մտաւոր դաստիարակութիւնը մարմնոյն առողջութեան աստիճանակից պիտի լինի , կամ մտաւորական վիճակը մարմնաւորէն մեծամեծ ներգործութիւններ կը կրէ : Վերջապէս առանց մարմնոյ առողջութեան չիք մտաց առողջութիւն : Եթէ մէկուն շիղբըրը տկար են , ուղեղը տկար է , ուստի անբաւական է մտաւորական զօրաւոր աշխատութեան , հետեւապէս անընդունակ քաջ դաստիարակութեան : Ուրեմն զմարմին քաջ խնամել և կրթել պարտ է :

Մարմնոյն առողջութիւնը կարևոր է որչափ ի զօրութիւն և ի կըրթութիւն մտաց, նոյնչափ հարկաւոր է զմիտս գործածելու համար ի շինութիւն անձին և աշխարհի: Մեր դաղափարներն կամ մտաց խորհուրդներն առանց մարմնոյ միջնորդութեան անկարելի է մեզ բացատրել կամ արտայայտել, և ի բարւոք արտայայտութիւն բարւոք մարմնոյ կը կարօտինք: Թող երիտասարդ մի ամենայն ուսումնական և բարոյական պատրաստութիւն ունենայ, սակայն եթէ մինչև զանոնք ստանալը կորուսանէ զառողջութիւն, անկարող է լաքարողիչ, վարժապետ կամ փաստաբան լինել: Խօսքի մը զօրութիւնն, այո՛, փաստէն է, սակայն ոչինչ նուազ նաև ի զօրութենէ մարմնոյն, որով թէ յատենաբանելն և թէ ի խօսելն ազդու և զօրաւոր արտասանութեամբ պիտի արտայայտէ զիմաստս: Մարմնոյն այլ և այլ անդամոց, ձեռաց, աչաց, գլխոյ, և այլն շարժմունք, ձայն և շունչ, մարմնական դաստիարակութեան են անկ, և ասոնք խօսքին զօրութիւն են:

Մենք այնպիսի պաշտօնի կամ գործոյ վերայ խօսեցանք օրինակի համար, որ մտաւորական կրնան համարուիլ: Եւ եթէ այսպիսի պաշտամանց մէջ մարմնոյն կրթութիւն և զօրութիւն կարևոր է, որչափ յայտնապէս այն արուեստից մէջ, որ մարմնոյ ոյժն բացարձակ կը պահանջեն:

Որդիք Հայկայ, ոչ միայն ճշմարտասէր և ազատասէր եղէք իբրև զհայր ձեր, այլ և զօրաւոր և ճարտար մարմնով իբրև զնա: Մանաւանդ դուք, որ զուսումնական ասպարէզ ընտրած էք ձեզ, քաջ ու զիք մարմնական կրթութեան, մի համարիք թէ կը վատնէք ձեր ժամանակ, եթէ օրը երկու երեք ժամ զոհէք մարմնական կրթութեան և զօրաւոր աշխատութեան:

Երբ բաւական աշխատութեամբ ուղեղը կը խոնջի, դադարել պարտ է: Կամքի մտրակն եթէ զխոնջ իմացականութիւն ի գործ վարէ, և՛ իմացական և՛ մարմնական կարողութեանց կը փնասէ: Ընդհակառակն պարապ տալ աշխատութեան ի հանգիստ ուղղոյ օգտամատոյց է թէ՛ մտաց և թէ՛ մարմնոյ: Հանգուցեալ և կազդուրեալ ուղեղն կրնայ առաւել ժրութեամբ և օգտակարութեամբ գործել:

Այն որ մտաւոր աշխատութեամբ կ'անցունէ օրերն առանց մարմնոյ մարդից, ի հարկէ տկարանալով նշաւակ լինի այլ և այլ հիւանդութեանց, յաճախ հարբխոյ և դժուարամարտութեան, և այլն. ասոնք օրեր պիտի կողոպտեն ի նմանէ, որ կը դժկամակէր ժամեր զոհել: Անհանճար է այսպիսի խնայութիւն ժամանակի:

Ժամանակի այսպիսի խնայողութեամբ մարդ իւր կեանքէն ոչ թէ միայն ժամեր այլ և թերևս տարիներ պիտի զոհէ՝ կեանքը կարճեցնելով վաղահաս մահուամբ :

Ուսումնականը պարտի այնպիսի իմաստութեամբ խնամել և զօրացունել զմարմին, որ քան զայլս ուժեղ և երկարակեաց լինի : Գիտական ասպարիզին մէջ նշանաւոր յառաջդիմութիւն ընելոյ և օգտակար արդիւնք թողլոյ համար աւոյգ երկարակեցութիւն պէտք է :

Եթէ մեծամեծ գիտնոց ցանկը նայինք, պիտի տեսնենք որ նոքա մեծագոյն մասամբ երկարակեաց եղած են : Եւ եթէ նոցա կենսագրութեան հայինք, պիտի գտնենք որ մարմնական մարդից և աշխատութեանց հոգ տանող եղած են :

Ո՛ր երիտասարդք, պարտինք ազգին մէջ կրթութեան այս ճիւղոյն նկատմամբ լուսաւոր դաղափարներ տարածել : Այս մասին ծնողք և դասատուք մեծ դործ ունին : Անյարմար չէ աստէն յուշառնել երիտասարդ վարժապետաց, որ պարտ անձանց վարկանին խնամ տանել աշակերտաց մարմնական դաստիարակութեան : Առ այս երկու կարևոր միջոցներու, որոց ոչ սակաւք անփոյթ են, ուշադրութիւն կը հրաւիրեմ, 1. մարմնամարզութեան, և 2. մարդակազմութեան :

1.

Մ Ա Ր Մ Ն Ա Մ Ա Ր Զ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ազգային վարժարանաց մէջ առ հասարակ կարևորութիւն տրուած չէ մարմնական մարզից, ասիկա մեր արդի դաստիարակութեան դրութեան մէջ մեծ թերութիւն է : Շատ դասատուք կը համարին թէ վարժարանին ուսմանց հետ մարզից կարևորութիւն տալով՝ զմանկտին ի խաղամոլութիւն զառածանելու վտանգին մէջ կ'անկանին : Արդէն նոքա կը խաղան, այն մարզ է նոցա, և որպէս զի չափը չանցնին, վարժապետք հարկ կը համարին պատուիրել որ տըղայք չխաղան, որպէս զի գէթ չափ պահեն :

Ոչ, վարժապետք ճշմարտասէր և անաչառ պարտին լինել, և գիտնալ թէ զոր ինչ բնութիւն կ'ազդէ առ հասարակ՝ այն օգտակար է : Թող ըսեն աշակերտաց թէ խաղն տղոց կարևոր է իբրև երկրորդ հաց, և ոչ միայն չարգելուն, այլ և հրամայեն որ խաղան, չափազանցին ֆլաստուցն ևս խելամուտ ընելով զնոսա :

Ի՞նչ պէտք է տգէտ ձևանալ բնութեան օրինաց : Այս վտանգաւոր է վարժապետաց ազդեցութեան : Ոչ միայն տգիտութեան կասկած կու տայ, այլ և անիրաւութեան . բնութիւնը կ'ըսէ տղուն, « խաղա » . վարժապետն իրաւունք չունի ըսելու, « Մի խաղար » : Վարժապետը բնութեան օգնականն է ոչ թէ հակառակորդ . ուստի ոչ թէ բնութեան մղումներն կասեցնել ջանալու է, այլ կարգաւ կանոնաւ վարել : Վարժապետ մը որ կ'երկնչի թէ խաղալու թոյլտուութեամբ տղայք կը զեղծանին, իւր տկարութիւնը կը ցուցնէ . թող այնպէս կառավարէ զնոսա, այնպիսի կարգադրութեամբ դործել տայ նոցա, և մանաւանդ զուսումն քաղցրացունէ ի ճաշակ նոցա, որ վարժարանէն դուրս ալ աշխատին ուսման :

Թէ և տղայք արտաքոյ վարժարանի խաղան, ասիկա մարդից կարևորութիւնը չբառնար : Մանկուոյն միտքը չզօրեր քանի մի ժամ անդուլ աշխատիլ . յետ խոնջելոյ պարապ և մարդք պէտք են, եթէ ոչ կը ստիպուին տղայք հանդէսել, շուրջ նայել, խօսակցել և այլն, և այնուհետև ով որ կը հրամայէ նոցա զաշխատութիւն շարունակել՝ մտաց օրինաց անգիտութիւնը կը յայտնէ, և ով որ զնոսա կը պատժէ՝ կ'անիրաւի :

Մարդից օգուտներէն զմանս կրնանք համառօտիւ ի համար արկանել :

1. Տղայք մարմնով կը զօրանան :

2. Միւս ժամանակներն ժիր և արագ աշխատութեամբ դործելու կը ստիպին, վարժապետն առանց խճալու կրնայ ստիպել, և այս պէս տղայք գործունէութեան կը վարժին, մինչդեռ շարունակ աշխատելու դրութեան մէջ բնական է որ հեղգութիւն և յուլութիւն տիրեն :

3. Կան այնպիսի տղայք որ բնութեամբ մեռեալ ջրոյ նման են, ոչ կը խաղան, ոչ կը շարժին և ոչ իսկ ի տան . այսպիսիք անգործ և մեռելատիպ մարդիկ կը լինին յետոյ, եթէ յեռանդ չգան կրթութեամբ . և այս վարժապետաց պարտքն է, ծնողք չեն խորհիր, միայն կը վշտանան : Վարժարանին հրամայեալ մարդք և խաղք զայսպիսիս ի շարժումն և ի խանդ կը բերեն, այնուհետև կը խաղան և ի տան, կը կայտառանան և կ'ոգևորին :

4. Վարժարանը կը քաղցրանայ տղայոց, քանզի հոն կը գտնեն տղայք նաև զղուարճալին : Առանց այս միջոցին, ինչպէս փորձերն առաջի կան, վարժարանն դժպհի և ձանձրալի է նոցա, և տարիներ յետոյ, եթէ ապրին, թերևս զգան ուսման քաղցրութիւնը : Աւելորդ է բացատրել թէ մեր վարժարանաց սակաւապտղութեան

մէկ պատճառն այս է, որ ջանք չգործուիր զվարժարան և զուսումն անուշել ի ճաշակ մանկատոյն :

5. Վարժապետն այս միջոցին ի զնին կալով խաղուցն՝ պատեհու թիւն կ'ունենայ ի սիրտ և ի բարոյս աշակերտաց թափանցել. խելամուտ լինել նոցա աշխուժոյն, հանճարոյն, միտմանց և բնաւորութեան, զորս գիտել մեծապէս պիտոյ է վարժապետին : Կրնայ օրինակներ առնուլ այն խաղերէն թէ բարոյական թէ ուսումնական ընտել և գիւրբբառներ ի սկզբանց վրայ ճառելու : Կրնայ նաև հասկնալ թէ ո՛վ 'ի բնէ յո՛ր ուսումն և պաշտօն մէտ է և յարմար :

6. Վարժապետն ևս ինքնին սիրելի և քաղցր կը հանդիսանայ աշակերտաց, վասն զի զախորժելին կը շնորհէ նոցա վայելել, և վասն զի իւր գիտողութեամբ նոցա խաղը պատուելով, մարդից վերայ խօսելով և երբեմն խաղակից իսկ լինելով, կ'ընտելանայ և գիւրամատոյց քաղցրութիւն մը կ'առնու :

7. Աշակերտաց վարուցն ևս կրթութիւն կրնայ լինել խաղը : Վարժապետն խրատներ և բարոյախօսութիւններ գործադրելի ընելու միջոց կամ կրթութիւն մի կրնայ ընել զմարդս, կանխաւ պատուէր տալով և մանաւանդ հակելով : Խաղուց մէջ կը սպրդին անգթութիւն, վրէժ, նենգութիւն, նուաստութիւն, տկարամտութիւն և այլն. ասոնք առաքինական որպիսութեանց կրնան փոխուիլ : Տղայ մի 'ի խաղս ինչպիսի է, նոյնպիսի պիտի լինել 'ի կեանս : Եթէ վարժապետն անդէն հոգ տանի որ մանկալին մարդասէր, իրաւասէր, ներողամիտ, վեհանձն, արի, խոնարհ, համբերող, ևայլն, լինի, ցկեանս այնպէս լինելու շաւղին մէջ կը դնէ զնոսա :

Այսպիսի օգուտներ թող համոզեն զմեզ, որ մարմնական մարդից և խաղուց կարևորութիւն տանք հայ վարժարանաց մէջ :

2.

Մ Ա Ր Դ Ա Կ Ա Ձ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մարդակազմութիւն այն գիտութիւնն է, որ կը խօսի մարդկային մարմնոյ գործարանաց կազմին, նոցա գործողութեանց և առողջապահիկ կանոնաց վերայ :

Որպէս զի կարող լինի մարդ 'ի քաջողջութիւն իւր անձնախնամ լինել՝ պարտի ճանաչել իւր մարմինն. մարդակազմութիւնը պիտի տայ այս ճանաչումն : Մարդակազմութիւնը կ'ուսուցանէ թէ ինչ օրինաց տակ են մեր գործարանք, ինչպէս պարտինք վարել զնոսա :

ինչ կը մնասէ մարմնոյն և ինչ կը նպաստէ : Այս գիտութիւնն ըզմեզ իբր բժիշկ կ'ընէ մեր անձանց :

Մարդիկ կրնան լսել կամ կարգալ առողջապահիկ ինչ ինչ կանոններ, սակայն այս եղանակաւ չեն կրնար ղկարեւորս գիտնալ ըստ բաւականին : Սակայն այսպիսի ծանօթութիւններ ոչ միայն թերի են և անբաւական, այլև անզոր : Մարդիկ յայնժամ սրտազին կը յարին 'ի միջոց ինչ, յորժամ անձամբ վերահաս լինին օգտին . ահանատես համոզումն զմարդ 'ի գործ կը մղէ, մինչ ականջալուրն այնպէս չազդեր : Պատճառի ծանօթութիւնը շոգի է 'ի մեզ շարժիչ 'ի գործ : Անկարելի է որ մարդ լի և, հետեւապէս, յաջող ջանք 'ի գործ դնէ ո և իցէ բանի համար, որոյ նկատմամբ յերկբայս է, որոյ ճշմարտութեան քաջ խելամուտ չէ :

Ուրեմն ճշմարիտ է թէ այս ուսումն ուսեալ և հետեւապէս զգոյշ և խնամատ աչօք հայիլ պիտի տայ մեզ 'ի մեր մարմին : Այս ուսումն մեր վարժարանաց մէջ խնամով աւանդուելով՝ պիտի պարսպէ զմանկտին այնպիսի կենսածախս սովորութիւններէ և մոլութիւններէ, յորոց ազատիլ գրեթէ անհնարին է միանգամ պարաներաներուն :

Ազգին մէջէն մնասակար սովորութիւններ բառնալու ջանք կը լինի . արդ՝ յաջողելու համար այս ուսումը տարածել ազգու միջոց է, ամենայն ոք թող ճանաչէ իւր մարմին, ոչ ևս պէտք կը մնայ արտաքին խրատուց :

Որդիք Հայկայ, ահաւասիկ ազգասիրական ջանից նիւթ, աշխատեցէք այս ուսումը ճանչցնել և տարածել մեր ազգին մէջ, որոյ բարօրութեան կը բաղձաք :

Այս ուսումն մարմնական դաստիարակութեան խարիսխ նկատելով միայն կատարեալ ջերմութեամբ պարտ էինք ընդունել մեր վարժարանաց և ազգին մէջ, սակայն կան ինչ ինչ պատճառներ որ առաւել կը զօրացնեն առաջին պատճառն :

1. Մարդակազմութեան նկատմամբ տգիտութիւն ամօթալի է : Ինչո՞ւ համար կարեւոր կը համարինք ճանաչել զաշխարհ, որոյ մէկ անկիւնը կը բնակինք, և ոչ զայն աշխարհ, որոյ ամբողջին մէջ է մեր բնակութիւնն : Քան զաշխարհագրութիւն կարեւոր չէ՞ արդեօք այս ուսումն : Աստեղագիտութեան հետ չպիտի բաղդատեմ : Ինչո՞ւ ամօթ լինի չգիտնալն թէ աշխարհի այլևայլ հեռաւորութեանց մէջ ինչ ծովեր, լեռինք, լիճք, գետեր, նեղուցներ, քաղաքներ կան, և ոչ մեծագոյն ամօթ՝ անգիտանալ թէ իր բնակած մարմնոյն մէջ ինչ և ինչ գործարաններ կան, ինչ հեղուկներ : Գիտնանք թէ երկիրներ, զորս չենք տեսներ և որոց հետ յարաբերութիւն

չունինք, ինչ օրինօք կը կառավարին. և ինչո՞ւ չսորվինք թէ մեր ներքին գործարանք ինչ օրինօք կը գործեն և կը կառավարին: Մանաւանդ որ այն աշխարհաց օրինաց հետ յարաբերութիւն չունինք, սակայն մեր մարմնոյն տէրն ու կառավարչն ենք մենք, և անոր մէջ գործող կարգաց և կանոնաց տեղեակ լինելով կրնանք օգտակար և կարևոր ներգործութիւններ ազդել 'ի նոսա, խնամել և արժանաւոր կերպով կառավարել: Վարժարանի ընթացքն աւարտած է սա պատանին, սա երիտասարդն. «Փ. . . քաղաքն ո՞ւր է, պարոն.» — . . . է.» — «Փայծաղդ ո՞ւր է.» «Փայծաղն ի՞նչ է:»

2. Մարդակազմութիւնը դիւրուսիկ և զբօսալի է: Մեր նպատակն զվարժարանս բժշկական գօլէճներու փոխել չէ. մեր վարժարանաց յարմար դասագիրք մը ոչ աւելիքան վեցամենայ միջոց կը պահանջէ, և առանց այն դժուարութեանց զոր այլ ուսմունք կ'ընծայեն, քան զժուլաբանութիւն և քան զաշխարհագրութիւն խի դիւրուսիկ է, այնպէս որ թէ առանձին սովորելու և թէ մանաւանդ վարժարանաց դասուց մէջ խառնելու համար ծանրութիւն չունի:

Հոս յարմար է ծանուցանել թէ այս ուսումն ի կրթութիւն մանկական մտաց մեծ յարմարութիւն ունի, և աւանդելի է յառաջ քան զայլ ուսմունս: Ժամավատին և մտակործան դժուարին ուսման լուծն անցնել մանկուոյն պարանոցն, և մինչև վարժարանէն հրաժարիչ չարչարել զնոսա: Քերականութիւնը որչափ կարևոր է, այնչափ դժուարին է, և ընդունայն է ջանալ ուսուցանել զայն մանկուոյ, որոյ միտք դեռ գաղափար և մշակութիւն չունի: Սակայն մարդակազմութիւնը հետ ընթերցանութեան աւանդել շատ աւելի յարմար և օգտակար է, տղայոց միտքը կը զարթուցանէ, ի հետաքրքրութիւն կը շարժէ, անոնց աչքը կը բանայ, կը զբօսցնէ, և վարժարանը սիրելի կ'ընէ: Ասկէ ետքը տեղ պատրաստուած կը լինի քերականութեան:

3. Մարդակազմութիւնը իմացական դաստիարակութեան կը ծառայէ, ինչպէս 'ի վերոյ յիշեցի: Խորհելու և հետաքրքրութեան առատ նիւթ կ'ընծայէ ուսանողին, ճամբան տեսած ոսկրն, և կերած միսն ալ իւր դասուց վերաբերութիւն ունին, անոնց վերայ հետաքնին աչօք կը նայի և բան մը կը փնտռէ: Մանաւանդ որ իւր մարմին իւր դասագիրքն, միշտ իւր հետ է, նորա գործողութիւնք անդադար են, հետևապէս դիտողութիւն ընելու և իմացական կարողութիւններն գործածելու մշտադէպ և ինքնեկ առիթներ կ'ունենայ: Մարդակազմութեան ուսուցած բաներն ուրիշ ուսմանց պէս

անդործութեամբ կորսուելու վտանգէն աւելի ազատ են :

4. Մարդակազմութիւնը բարոյական դաստիարակութեան ևս կը ծառայէ : Վասն զի կ'ուսուցանէ մանկան այնպիսի բաներ, զորս անձին պահպանութիւնն ի դործ դնել կը յորդորէ : Մանուկը կ'ուսանի թէ, զորօրինակ, իւր կողերն և ողերն ինչպէս վանդակ մի կը կազմեն և ինչպէս մնասակար է ծուռ կամ շեղ դրիւք նստել և կայնել, ինչ ակարութեանց և խտտից պատճառ կրնայ լինել այն դիրքը, կը սորվի և հասու կը լինի. և որովհետև ի բնէ կը սիրէ զգորութիւն և զառողջութիւն, կը ջանայ ուղիղ նստել միշտ : Ասով ոչ միայն դասատուն կ'ազատի տղայք միշտ խրատելէն որ ուղիղ նստին, այլ և տղայն բարոյապէս կ'օգտի քանի մի եղանակաւ : Վարժարանը կը սիրէ, տեսնելով որ ուսումն իրեն օգտակար է : Կը տպաւորի ի միտս նորա թէ, զոր ինչ կ'ուսանի ի վարժարանի, ի դործ դնել պարտի : Այո՛, մարդակազմութիւնը մեծ օգուտ կը մատուցանէ մանկաւոյն բարոյականին, եթէ օգնէ, ինչպէս որ յարմարութիւն ունի, որ նոքա սովորին գործադրել ինչ որ կը գիտնան թէ օգտակար է : Եւ դարձեալ, մանկտին ինքզինք կառավարելու և իւր օգուտը խորհելու և հոգալու կը վարժի, ահա ասիկա ալ դաստիարակութեան պարտքն է արդէն :

Ուսանողն թէ մանուկ լինի և թէ երիտասարդ, յայտ է թէ մարդակազմութիւնը զմարմին ճանչցնելով՝ զԱրարիչն ևս ճանչցնելու կը ծառայէ : Ամէն բնական գիտութիւնք ևս այս յարմարութիւնն ունին : Այս ուսմամբ աշակերտին խորհուրդները կը վերանան առ Հեղինակն, որ զմարմին այնպէս դերազանց ճարտարութեամբ և գերմարդկային իմաստութեամբ կազմած, և այնպիսի սքանչելի օրինաց տակ դրած է : Պիտի ճանաչէ նաև իւր տկարութիւնն և տգիտութիւնը, ի զնին կալով անթափանց անդնդոց, զորս Արարիչն մարմնոյն մէջ դրեր է :

Վերջապէս այս ուսումն շահասէր սրտից ալ ընդունելութեան արժանաւոր է, այնու զի նիւթական յաջողութեան համար կարևոր պատրաստութիւն մ'է սա . վատառողջն ոչ մարմնական վաստակոց կրնայ տանիլ. և ոչ մտաւորականին տոկալ, այս պատճառաւ մարդակազմութիւնն ի յարգի պէտք է լինի, իբրև նպաստաւոր արբանեակ առողջութեան, նաև յաչս նոցա որ զուսումն իբրև միջոց ընչասէր նպատակաց կը խնդրեն : Զարմանալի է որ այսու ամենայնիւ չընդհանրանար այս ուսումն :

Եղբայրներ, արժան չէ՞ ուրեմն որ ձեր օրերէն ժամեր ընծայէք այս ուսման, որ նիւթական, մտաւորական և բարոյական նպաստիւք

կը հարստացնէ զմիտս և զմարմին, և ջանաք մուծանել զայն ի Հայ վարժարանս, որ այս օգուտներն կրնայ մատուցանել առանց ծամանակի և աշխատութեան մեծ փոխարինութիւն պահանջելու, ո՛հ, այս գիւրագին շահը ։

ԳԼՈՒԽ Բ

ԻՄԱՑԱԿԱՆ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ

Աւերորդ չէ ըսել թէ միտքն կամ հոգին երեք կարգ կարողութիւններ ունի, իմացական, Զգացական և Կամական ։

Իմացականութիւն բառին մէջ կը բովանդակին մտաց այն կարողութիւնք, որովք մարդ գաղափար կը ստանայ և կը խորհի ։ Այն կարողութիւններն են ըմբռնում, մտադրութիւն, յիշողութիւն, բաղդատութիւն, երեւակայութիւն, տրամաբանութիւն, այլովքն հանդերձ ։

Այն կրթութիւնք որ իմացական կարողութեանց վերայ կ'աշխատին, կը վերաբերին իմացական դաստիարակութեան ։

Հետեւապէս այս դաստիարակութիւնն անկատար կը լինի, եթէ իմացական կարողութեանց զոմանս մշակէ և զայս թողու ։

Իմացական դաստիարակութիւնը խեղ գործող երկու մտրութիւն կայ ։ Նախ, ոմանք կը կարծեն թէ, և ասոնց մէջ ոչ սակաւ վարժապետներ կան, իմացական դաստիարակութեան նպատակն է միտքը զանազան ծանօթութեամբք խռկել ։ Ոչ, նպատակն յիշողութիւնն ամբարել չէ ։ մարդը գիրք պիտի չշինենք, մարդ պիտի չինենք ։ պարտ է ուշ ունել միշտ որ իմացական կարողութիւնք զարգանան և զօրանան ։ Զոր օրինակ, թուաբանութեան ուսման մէջ հայիւններ գիտնալ և ի հարկին և առ ի զբօսանս կատարել չպիտի լինի նպատակ, այլ միանգամայն զօրացնել զմտադրութիւն, զյիշողութիւն, զտրամաբանութիւն ։

Երկրորդ մնասակար մտրութիւն մ'ալ սա է, որ կը կարծուի թէ ուսմունք կարեւոր են զմարդ կարող ընելու յաջողակութեամբ գործել յառս և ի տուրս կամ զանազան պաշտամանց մէջ ։ Յայտնի է թէ ի՞նչ վտանգաւոր է ասիկա ուղիղ և ճշմարիտ դաստիարակութեան ։ Այո, արդիւնքը կը տեսնենք մեր վարժարանաց մէջ, մինչև իսկ հուշակեանքերէն ոմանց մէջ, ուր լեզուներ և թուաբանութիւն միայն կը գտնուին իրօք և անուամբ ալ ։ Զգոյշ լինել և ընել պար-

տինք այս սխալէն, ո՛ր եղբայրներ. առողջ իմացականութիւն, զօրաւոր և կիրթ իմացականութիւն ստանալն է գլխաւոր նպատակ, մարդկային կատարելութեան կարևոր պայմանաց մին ունենալ, որ քան զհարստութիւն լաւագոյն բարիք է և ոչ միայն հարուստ լինելոյ կը յարմարէ զմեզ, այլ և մեր ամէն տեսակ գործոց մէջ յաջողակ և կարողագոյն կ'ընէ զմեզ: Երբ դաստիարակութեան նպատակն զմարդ ոչ թէ կատարեալ մարդ, այլ հարուստ կամ ուրիշ որ և իցէ բան ընել լինի, այնպիսի դաստիարակութիւնն ի հարկէ անկատար և խեղ պիտի լինի, և կրնամ ըսել թէ դաստիարակութիւն չէ այն:

Իմացական դաստիարակութեան մէջ ուղիղ ընթացք ունենալու համար պարտ է իմացական կատարելութիւններն ի նկատի ունենալ միշտ: Յայտ է թէ իմացական կարողութեանց շարքը լինի կատարելութեան պայման մ'է, ուստի, ինչպէս ըսի, պարտ է այսմ ուշ զնել ուսմանց մէջ:

Երկրորդ, լինի իմացականութիւն, զայն պարտինք ստանալ: Մէկ երկու գիտութեանց անձնատուր լինել և անոնց ծանծաղ կամ խորին տեղեկութիւնն ունենալ կատարելութիւն չէ, խորհուրդներն անձուկ սահմանի մէջ փակել է: Մեր իմացական տեսութիւնը ներկայէն դուրս անցելոյն ընդարձակութիւնն ունենալու է հորիզոն, (պատմութիւն գիտնալու ենք): Այս երկրէն դուրս՝ տիեզերաց ընդարձակութեան մէջ ևս թափանցել պարտինք առաւել կամ նուազ (աստեղագիտութիւն): Մեր ներսը գտնուող հոգեկան աշխարհն ալ կարևոր է յոյժ ճանաչել և զննել (մտաւորական փիլիսոփայութիւն): Բուսական աշխարհը, որ ամէն ուրեք զմեզ կը շրջապատէ և մշտադէպ առիթ կրնայ տալ խորհրդոյ, չճանաչել կամ միայն անոր կեղևին նայիլ և ի ներքս չկարենալ նայիլ, իմացական աչաց տկարութիւն է (բուսաբանութիւն): Պէտք է որ ճանաչենք նաև այն երկիրը, որոյ վերայ կը թափառինք և որոյ հետ կը խաղանք, որոյ ժողէն կ'ընդունինք մեր սնունդն և որոյ գիրկն կը հանգչինք, պէտք է նորա ներքին վիճակին ալ նայինք, կարգանք նորա անցելոյն զանազան վիճակներն (երկրաբանութիւն):

Դժբախտաբար այսպիսի կարևոր գիտութեանց մէջ զարգանալու դիւրութիւն չունի Հայ երիտասարդութիւնը: Եթէ վարժարանաց մէջ նոցա համառօտն ուսանին, կրնան յետոյ զանձինս կատարելագործել կամ առաւել հմտանալ ի նոսին: Սակայն ոչ վարժարանաց մէջ դեռ այն փոյթը կայ՝ և ոչ արտաքոյ կարևոր նպատակ: Չունինք նոր գիտութեանց գրեան, ոչ կենդանաբանութիւն, ոչ բուսաբան-

նութիւն , ոչ երկրաբանութիւն , ոչ ալ աստղաբաշխութիւն գրեթէ : Թողունք արուեստականներն . Թող չունենանք բժշկական և ոչ մէկ հատոր , այսպիսեաց չիքն դեռ ներելի է . սակայն մեր դիտունք , մեր թարգմանիչք , ինչո՞ւ դիտնական գրեանք ի Հայ հեղուլ չեն աշխատիր :

Երրորդ , « Կ-Կ » կամ պատճառից տեղեակ իմացականութիւն : Իմացական կատարելութենէ հեռի է նա՝ որչափ և շատ բան դիտնայ , եթէ պատճառ չգիտեր , եթէ արդեանց և արտագրիչ պատճառաց մէջ կապակցութիւն չտեսներ կամ չփնտռեր , եթէ կանոնին բղիտումն ի սկզբանց չտեսներ , եթէ ուսած բաներուն փիլիսոփայութիւնը չուսանիր , նա կեղևը կ'ուտէ , և ոչ գիտութեան նուշը . այն իմացականութիւնը իւր ուսածին տէրը չէ : զոր ինչ կուտան՝ կ'ընդունի առանց քննութեան . ստրուկ է այն իմացականութիւն :

Աւելորդ չէ ըսել թէ աղագագիտութեամբ ուսեալն չմոռանար այնպէս դիւրաւ ինչպէս եթէ առանց պատճառաց ուսած լինէր . եւ թէ , պատճառաբանութեան մէջ իմացական կարողութիւնք դժուարութեանց դէմ մաքառելով , իբր թէ կեղևն կտարելու աշխատութեամբ կը զօրանան :

Ուստի թէ առանձին և թէ վարժապետական աշխատութեանց մէջ աղագագիտութեան մեծ փոյթ տանել պէտք է : Ամէն ուսումն և գիտութիւն տեսակ մը պատճառաբանութեան ընդունակ է , ոչ միայն թուաբանութիւնն այլ և աշխարհագրութիւնն ու քերականութիւնն պատճառներ ունին : Առանց պատճառի կամ դիտաւորութեան մարդիկ չեն գործեր . քերականական զարտուղութիւնք ևս հիմնեալ են դիտմանց վերայ , զորս գիտնալ պէտք է իբրև պատճառ :

Թուաբանական դասագրոց մէկ երկուքին մէջ պատճառաբանութեան ուշադրութիւն եղած է : Պողաճեան թուաբանութիւնն այս մասին բաւական մօտեցած է կատարելութեան , ուրախ եմք և կը յուսամք թէ մեծարգոյ հեղինակն պիտի ջանայ իւր դրութիւնն կատարելագործել յաջորդ տպագրութեամբ , և այսպէսով մեծ ծառայութիւն մի մատուցած պիտի լինի ազգին : Իսկ քերականութեանց մէջ հազիւ երբէք պատճառաբանութեան նշոյլ կու գայ ի նշմար , և այն յերկս Գարագաշեանի :

Գուցէ կարծեն ոմանք թէ այս մեթոտն յապաղկոտ է և շատ ժամանակ կը պահանջէ : Փորձը պիտի ցուցնէ զհակառակն : Պատճառն ուսանելու համար թէև աւելի ժամանակ պէտք կը լինի , սակայն

նոյն բանն քանի մի անգամ մոռնալու և ուսանելու վտանգն կը բառնայ, զմարդ գիտութեանը տէր կ'ընէ, և 'ի հարկին նոյն կանոններն ի պատճառաց մտքին յօրինելու բաւական կը գործէ :

Չորրորդ, հարկաւոր և պարտաւոր իմացականութիւն : Իմացականին կատարելութեան պայման է գործունէութիւնը, այսինքն, կանոնաւոր և օգտակար եղանակաւ միշտ զբաղիլ ի խորհուրդս : Խորհիլ ըսելով չհասկնանք մտաց այն վիճակը, ուր և բարբարոսք և անկիրթք կը գտնուին : Խորհիլն ինչ և ինչ իմացական շարժում չէ. արդէն մարդկան իմացականութիւնն առանց գործոյ չկրնար մնալ, մարդ ամէն երկվայրկեան բան մի կը մտածէ : Ուստի կրթութեամբ ստանալու գերազանցութիւն մի չչիտթենք այն վիճակին հետ, յորմէ մարդ թէև ուղէ, չկրնար ելլել : Խորհիլն այնպիսի վիճակ է, յոր մեծ ճգամբ կրնայ բարձրանալ մարդ և կալ մնալ, և գրեթէ անհնար է որ երբեմն երբեմն ինքզինք անկեալ չտեսնէ այն բարձրութենէն : Խորհիլ բառիւ չհասկնանք մարդոց յախուռն թափառիլը մտածութեանց մէջ, իմացականութեան անուղղեակ նաւու նման տատանիլը՝ կամքին իշխանութենէն և առաջնորդութենէն զուրկ, երթալով ուր որ կը տանին զուգորդութեան օրէնք, առանց սահմանեալ կէտի մը դիմելու : Մարդուն իմացականութիւնն ընդ զառ ի վայր գլորող քարի պէս է, որ չկայնիր, սակայն խորաուբուրաններն որոց կը հանդիպի՝ կողմէ կողմ՝ կը մղեն զնա և կ'երթայ ուր որ գետինը կը տանի. կամբը պէտք է անոր առջևէն կառավարի պէս առաջնորդէ և տանի ուր արժան և օգտակար է երթալ : Եթէ կամաց առաջնորդութեամբ չշարժիր իմացականութիւնը, անոր շարժմանցն առաւել յարմար է մտածիլութիւն քան մտածութիւն բառը :

Դաստիարակութեան մէջ պէտք է այսմ ուշ ունել որ իմացականութիւնը ի մշտախորհութիւն կրթուի : Ճշմարիտ է որ հարկը երբեմն կը բռնադատէ զիմացականն ի խորհուրդ որոշ և ուղղընթաց. սակայն ուրիշ ժամանակ անհոգ և ծոյլ կը մնայ, ինչ որ յուշ լինի, զայն կը մտածէ, և արագ արագ յառաջ կ'երթայ նիւթէ ի նիւթ, առանց նորոգ տեսութեան և շահու : Սակայն իմացականին կատարելութեան համար կը պահանջուի որ միտք կրթուին միշտ կարևոր և օգտակար իրաց վերայ մտածելու. այսպիսի իմացականութիւնն ընդ կառավարութեամբ կամաց է, կը դառնայ զայս ինչ առարկայիւ, կը զննէ զայն, թագուցեալ պատճառին թափանցել կը նըկրտի, և տարաժամ չխոտորիր անկէ առանց կամքին որոշման : Խորհուրդէ խորհուրդ կը ծնանի. բնական և բարոյական երևոյթներն շուրջ զիրև ինքնին կ'առնու ընտրանօք, զանոնք պատճառներ

բու կապել կը ջանայ, և անոնցմէ այլևայլ օգուտներ կը քաղէ : կը դիտէ ինքզինք, զիւր անցեալն կանոնաւոր ժամանակի մէջ ի դատ և ի քննութիւն կը կոչէ : Ամէն օր իւր բարքն ու բնաւորութիւնը կը նկատէ . կը ճանաչէ իւր թերութիւններն ու գերազանցութիւններն, իւր միտումներն, իւր փափաքներն և դորժողը բուն կամ թաքուն շարժառիթներն : Մշտախոհ իմացականութիւնն այսպիսի նիւթեր ամէն վայրկեան ունի և կանոնաւոր ընթացիւք օգտակար մտածութիւններ և խօսքեր կ'ընէ ամէն ժամանակ : Մեղուի նման է, և չնստիր ամէն բանի վերայ որ առջևն կ'ենէ, այլ ժամանակին և իւր պիտոյիցը յարմար ծաղկանց վերայ ընտրանաւ կը թառի և անկէ սնունդ կ'առնու, և յետոյ կ'անցնի :

Մշտախոհ և աշալուրջ իմացականութեան համար ասկէ յառաջ յիշուած հանգամանք պատրաստութիւն են : Լայնախոհ իմացակա- նութիւնն յարմար է ի մշտախոհութիւն, ուստի որչափ հնար է, բազմաթիւ դիտութեանց գէթ սկզբունքն ու հիմունքն ուսանիլ պէտք է, որով մտածութեան բազմատեսակ նիւթ կ'ունենանք, և կը պարտինք ու կը կարենանք ինչ որ ուսած ենք ի զարգացումն ածել քննութեամբք դիպաց և երևութից :

Ուսմանց և դիտութեանց մէջ պատճառներն կամ փիլիսոփայու- թիւնն սովորիլ պէտք է, որ իմացականութիւնը սիրէ և վարժուի պատճառներ խնդրել և գտնել ամէն բանի մէջ :

Դպրոցաց մէջ աշակերտաց, նաև նորավարժից, ճառ գրելու կամ խօսելու նիւթ տալն բազմազան նպաստներ կը մատուցանէ ի մշա- կութիւն մտաց, և մասնաւորապէս կը կրթէ զիմացականութիւն ի խորհուրդ, ի քննութիւն, ի հարց փորձ : Փոքր մանուկ մ'իսկ կրնայ, եթէ յարմար նիւթ յանձնէ նմա վարժապետն, իմացական գործու- նէութիւն ունենալ, զորօրինակ, քարին, հողին, ջրոյն, հովուն ևն. օգուտներն մտածել, հարցնել և որոշեալ օրն խօսիլ ի վարժարանի : Այս պարտքը զմանուկն իսկ մտածող կ'ընէ, աւելորդ է յիշել ա- ռաւել յառաջագէմներն :

Գիտութիւն մի կայ որ այս մասին մեծ կարևորութիւն ունի, և ուրիշ այնպիսի օգուտներ, որ իմացական դաստիարակութիւն չկըր- նար լինել թերևս առանց այն գիտութեան : Ըղձալով որ այս գի- տութիւնն ճանաչի առ մեզ և յարգի, առանձինն և սակաւ մի ըն- դարձակօրէն պիտի խօսիմ նորա բազմադիմի օգտից վերայ :

1. ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓՈՒԹՅՈՒՆ

Այս գիտութիւնը մարդկային մտաց վերայ կը ճառէ, մարդակազմութեան եղբայրն է, սա՛ մարմինը, նա զհոգին կը ճանչցնէ ։

Կը ճառէ մտաց կարողութեանց վերայ, թէ ի՛նչ օրինօք կը գործեն, ի՛նչպէս կը զօրանան և ո՛րպէս կը տկարանան, ի՛ւ կ'ուղղին և ի՛ւ կը խանդարին ևն ։

Մարդիկ արտաքին շքեղութենէ կը շլանան, կը յարգեն զայնպիսիս որ ոսկի շատ ունին, փառացի հագուած են, ի ձի կամ ի կառքս նստած են. սակայն աչքի չեն երևար նոքա որ արտաքին փառք չունին, թէ և ի ներքուստ ազնիւ սիրտ և հարուստ միտք կրեն ։ Գիտութիւնք ևս այսպէս են, որոնք որ պատկերաց, փորձերու և թանգարանի շքեղութիւններն ունին, որոնք որ ստակ շահելու կամ արուեստի կը ծառայեն, ի պատուի են, ինչպէս բնական գիտութիւնք, լեղուագիտութիւն ևն ։ Սակայն անդին մտաւորական փիլիսոփայութիւնն կը կենայ, չունի արտաքին փայլ և շողիւն, և ոչ նիւթական շահու բացայայտ խոստում կ'ընէ, ուստի և ոչ ոք ի խընդիր է նորին ։ Բսել չեմ ուզեր թէ մտաց փիլիսոփայութիւնը գործնական կենաց կարևոր չէ, ընդհակառակն միւսներէն առաւել կարևորութիւն ունի, և ամէն մարդու համար, սակայն այս բանը գիտուած չէ առ մեզ ։

Գիտնալ պարտինք նախ, թէ այս գիտութիւնը քան զամենայն առաւել գործ ունի դաստիարակութեան, մանաւանդ իմացականին մէջ ։ Այս յայտնի է նոյն իսկ անունէն ։ Որչափ կարևոր է բժշկին ճանաչել զմարմին կամ գիտնալ մարդակազմութիւն, նոյնչափ կարևոր է, արդեօք կը սխալի՞մ, մտաւորական փիլիսոփայութիւն գիտնալ այնմ, որ քաջ դաստիարակութեան կը բաղձայ ։ Եթէ իմացական դաստիարակութեան նպատակն է իմացական կարողութիւններն զօրացունել, ահա այս գիտութիւնն է որ այն կարողութիւններն մեզ կը ցուցնէ և կը ծանօթացնէ, և կարող կ'ընէ զմեզ խնամտանել մեր իմացական կարողութեանց, որ չանկանին ի զօրութենէ, և եթէ մեր անխոհեմութեամբ անկեալ են ոմանք, գործածել միջոցներ ի զօրութիւն նոցա ։ Այս գիտութիւնն է որ զմեզ կարող կ'ընէ զուգորդութեան ընթացից վերայ հակելով մեր խորհուրդներն կառավարելու ։ Այնու միջոցները կը գիտնանք ստանալու զօրաւոր յիշողութիւն, խորին մտադրութիւն, բեղմնաւոր երևակայութիւն, նաև ուղիղ դատումն և տրամաբանութիւն ընելու յարմա-

բութիւն : Այս գիտութեամբ պիտի կարող լինինք մեր բնութեան մենաշնորհներն չարաչար դործածութեամբ խաթարելէ զգուշանալ, և ի բնէ մեզի բաժին տրուած իմացական թերութիւններն կրթութեամբ ուղղել :

Այս գիտութիւնը մեծապէս կը նպաստէ մեզ ի մշտախոհութիւն և ի զգաստ մտածութիւն . վասն զի կարգ մի մշտադէպ երևոյթներ որ ի մեզ և մեր շուրջը կու գան ի յայտ, իմացականին քննութեան առարկայ կը լինին : Մանկան կաթնկերութենէն, լեղուէն, բրած դործերէն սկսեալ անցիր այլ և այլ հասակներէ և դնա ցխոր ծերութիւն, բոլորն ալ մտաւորական օրինաց ցոյցերն կը կրեն և դիտողութեան նիւթ կը մատակարարեն մտադիտին : Եւ ոչ միայն այսպէս իրմէ դուրս, այլ և յանձին կը տեսնէ նոյնպիսի մտաւորական երևոյթներ, և կրնայ ի զնին այնոցիկ պարապլլ երբ ուղէ, և ժամանակ չկորուսաներ :

Չպիտի զանց ընեմ նաև ըսել թէ այս գիտութեան մէջ արմատ ունին այլ գիտութիւնք, և ուսանողն պիտի գտնէ հոս քերականութեան, ճարտասանութեան և տրամաբանութեան օրինաց վերաբերեալ ոչ նուազ գաղտնիք :

Չկայ գիտութիւն մը որ իմացական դաստիարակութեան նպաստէ որչափ սա : Որք միանգամ այս գիտութեան յարգ և ժամանակ ընծայած են, նորա բեղմնաւորիչ և զօրացուցիչ հզօր ներգործութիւններն վայելած են :

Այս գիտութիւնը բարոյական դաստիարակութեան ևս մեծապէս կարևոր է : Հոն կը սովորինք մարդկային սրտին նկարագիրը, բոլոր հակամիտութիւններն, կիրքն, ախորժակներն, բաղձանքն, և ասոնց խանգարմանց պատճառներն : Հոն կը տեսնենք Արարչին իմաստութիւնը որ կը փայլի պայծառ բոլոր մտաւորական օրինաց վերայ : Հոն կը դիմաւորենք նաև խնդիրներ որոց առջև կ'ստիպի մեր բարձրավիզ իմացականութիւնը գլխակորիլ տկարութիւնն զգալով : Հոն մարդ կը տեսնէ ոչ միայն իւր գեղեցիկ կարողութիւններն, որոց համար շնորհ ունիլ պարտի Արարչին, այլ և իւր մտաց աններդաշնակ վիճակն, որոյ դարմանին համար կը կարօտի հզօր էին երկրորդ արարչագործութեանն իւր հոգւոյն վերայ : Ասոնք տեսնել բարոյական կրթութեան ի նպաստ միթէ փո՞քր բաներ են :

Այս գիտութիւնն դաստիարակութեան գործոյն մէջ այնչափ կարևորութիւն ունի, որ իրաւամբ անկատար համարելի է դաստիարակութիւնն առանց այս գիտութեան : Յակայն են դեռ նկատումներ, որովք մտաց փիլիսոփայութիւնը առաւել ևս մեծարոյ կը հանդիսանայ :

Այս գիտութիւնը կարևոր է նոցա որոց պաշտօնը կամ գործը մտաց հետ յարաբերութիւն ունի : Բժիշկներու կարևոր է, վասն զի միտքը մարմնոյն վերայ ներգործութիւն ունի, և հիւանդութիւնք և տկարութիւնք երբեմն մտաց վիճակէն կը ծագին, և միշտ կը ներգործուին անկէ : Երբեմն հիւանդութեան մը դարմանը մտքին միջոցաւ մատուցանել պէտք կը լինի, կամ զմիտս մարմնոյն նպաստաւոր վիճակի մէջ դնել, ասոնք ընելու համար մտաց օրէնքն և ինչպէս ներգործուին ճանաչել պէտք է : Այս նկատմամբ ևս լաւ է որ ամէն մարդ ուսանի այս գիտութիւնն յօգուտ առողջութեան :

Վարժապետութեան մէջ կարևոր է : Մտաւորական փիլիսոփայութիւնն է որ միտքը կը ծանօթացնէ մեզ, և կ'ուսուցանէ այն օրէնքներն, որովք կրնանք գտնել կերպեր զմիտս կրթելու, իմացական կարողութիւններն զօրացունելու, աշակերտաց ուշք գրաւելու, դասուց ժամանակին և յաջորդութեան կարգը սահմանելու, դիւրացուցիչ և նպաստաւոր եղանակ ուսուցման հնարելու, աշակերտաց մտաւորական մասնաւորութեանց կամ զանազան յարմարութեանց հասու լինելով, Արդեօք որչափ վարժապետներ աշակերտաց այս կամ այն միտման հակառակելով ազնիւ տաղանդներ խեղդած են և ընդհակառակն ինչ շաւիղներէ քալեցնելու յամառած են, ընդ որ քալելու ի բնէ բնաւ օգնական մղում չունի աշակերտն և տարապարտուց կը չարչարուի : Հէյվըն զմիտս կը նմանցունէ բազմադի նուագարանի, և այն վարժապետը որ մտագէտ չէ, կը նմանցունէ նուագածուի, որ իւր երգը միայն գիտէ, առանց ճանաչելու նուագարանը որոյ վերայ պիտի նուագէ : Այս նկատմամբ ևս ամէն մարդ կարօտ է այս գիտութեան, որպէս զի կարող լինի ինքզինք դաստիարակելու պարտքը լաւ կատարել :

Դատաւորութեան մէջ ևս կարևոր է. նոյն պատճառաւ զոր ի վերոյ յիշեցինք, վասն զի միտքն ի մարմին կը ներգործէ, ուստի մարմնոյ այլևայլ երևոյթներէն շատ բան կրնայ գուշակել դատելոյն նկատմամբ և դատախազին : Ըփհամ ևս տեղ մի կը յիշէ թէ մտաց օրինաց ու այլևայլ հանգամանաց անգէտ դատաւորներ երբեմն զմարդ ի բանտ կ'ուղարկեն, զոր ի յիմարանոց պարտ էին զրկել : Եւ որովհետև վարժապետք ևս դատաւորութիւն ստէպ ընել կը պարտին աշակերտաց, այս նկատմամբ ևս նոցա կարևոր է մտաց փիլիսոփայութիւնը : Եւ քանզի ծնողք ալ զզաւակունս ամէն օր դատելու պէտս կ'ունենան, ուստի ամէն պատանի և երիտասարդ, արու և էգ, այս գիտութիւնն ուսանելու են, քանզի օր մի ծնող պիտի լինին :

Ճարտարախօսութեան և ատենաբանութեան համար կարևոր է այս գիտութիւնը : Գանդի նա է որ մարդկային սիրտը կը մեկնէ մեզ . կ'ուսուցանէ թէ ինչ օրինաց կը հպատակի մարդոյն կամբը , և ինչպէս շարժել պէտք է զայն , թէ կիրք ի՛նչ կը յուզին , ի՛նչ կը խաղաղին , թէ խօսքին կամ ճառին մատուցին ի՛նչ յաջորդութեամբ առաւել կը յարմարին կամեցեալ ազդեցութիւնն դործելու ի միտս ունկնդրաց , թէ այս ինչ վիճակին մէջ ունկնդրաց ունն յս'ր նիւթ դիւրագրաւ է : Այսպէս կարևոր է ամենայն տեսակ ատենախօսութեանց մէջ , հետեւապէս քարոզչութեան մէջ : Եւ որովհետեւ ամէն մարդ մտաց հետ գործ ունի չափով իւրիք , իւր աւելց և արոց մէջ , իւր բարեկամական և ծնողական պարտուց մէջ , և իւր քաղաքական պաշտամանց մէջ , միով բանիւ ամէն ընկերական յարաբերութեանց մէջ , լաւ էր որ ամենայն ոք ուսանէր այս գիտութիւնը նաև այս նկատմամբ , որ կարենար առաւել յարմարութեամբ ի միտս ընկերին ներգործել այն ազդեցութիւններն , որոց կարօտ կը տեսնէ զնա :

Դեռ խօսք չըրի այս գիտութեան բարձրութեան վերայ : Ասոր առարկայն ոչ հանք է , ոչ քար , ոչ բոյս , ոչ ճճի կամ կենդանի , այլ այն բանն է որով մարդ իշխանութիւն ունի անոնց ամենուն վերայ , այն է միտք : Ի՞նչ են քար ու հող , տունկ և կենդանիք . մարդ Աստուծոյ պատկերն է , և մարդոյն ոչ մարմինն այլ միտքն . ուստի և աշխարհի վերայ գտնուած . և գտնուելու բոլոր գիտութեանց մէջ մտաց փիլիսոփայութիւնն գերազանց է , բաց այն միակ գիտութեանէն , որ մտաց Արարչին վերայ կը խօսի :

Բոլոր գիտութիւնք ասոր առջև խոնարհիլ պարտին իբրև զաւակունք ծնողաց , քանզի նոյն ինքն միտքն է որ այն գիտութիւններն կը հանէ ի վեր : Հարիւր տարի յառաջ երկրաբանութիւն կա՞ր : Երեք չորս հազար տարի առաջ այժմու գիտութեանց ո՞րը կային : Անոնք ամէնքն արդիւնք են մտաց հետազոտութեանց : Եւ ո՞վ է այն ուսումնականն և ուսանող որ գիտութիւններն կը սիրէ , սակայն նոցա մայրն ոչ . ինչպիսի՞ անտարբերութիւն է , որով մարդիկ կը նային այն հիանալի արգանդին և այն ճարտար գործարանաց , որ կը յղանան , կը սնուցանեն և կը ծնանին զգիտութիւնս , այո՛ , նաև զարուեստս ամենայն : Ո՞վ դու որ փառաւոր և հոյակապ շինուածոց վերայ զարմացմամբ կը նայիս , դարձո՛ աչքդ նոցա ճարտարապետին և յօրինողին վերայ , ծանխր զայն , մեծագոյն պատիւ է քեզ :

Զարմանք , վերջապէս , մե՛ծ զարմանք , որ մարդիկ ջանան ճանա-

չել զմետադս, դբոյսս, զանասունս, և ոչ բուն իրենց էութիւնը և Հետաքրքիր են թէ ինչ է օդ, ինչ է ջուր, և չհարցնեն «ի՞նչ եմ ես. ո՞րն է այն դիտութիւնը, որ զիս ինձ ծանօթ ընելու կ'աշխատի», Եթէ բանի մի տգիտութիւնն ամօթալի է, անձին տգիտութիւնն ի՞նչ է ։ Ինչո՞ւ մարդ ջանայ ձգտի անհուն հեռաւորութեամբ բաժանեալ իրերն դիտել և ճանաչել, սակայն այնփոյթ լինի բուն ինքզինքն ճանաչելու ։ Տիեզերաց անհուն մեքենային որպէս դառնալն հասկնալու ջանալ, և չջանալ ոչ տասնապատիկ և ոչ իսկ համազօր ճգտմբ ճանաչելու այն հոգեկան տիեզերն որ ի մեզ է, այն օրէնքներն որովք մտաց կարողութիւններն կը գործեն, և այն իշխանը որոյ պաշտօնն է հրամայել անդ համայն զօրութեանց ։

Իր մնայ ըսել թէ մտաւորական փիլիսոփայութիւնը գործեաց, դիտարանի, ևն ծախուց պէտս չունի. դիւրագնի է, և մեզի պէս ազգի մի, որ անհոգութիւններն աղքատութեան պատճառանօք կը վերարկէ, դիւրամտաչելի է ։

Աւելորդ կը համարիմ յորդոր կարգալ մեր ազնիւ երիտասարդաց, այս դիտութեան ուսմանն մեծահոգ լինել անձանց և վարժարանաց համար ։

2. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

Բանաստեղծական գրեան ևս գործ մ'ունին դաստիարակութեան մէջ. ո՛ր և է ազգ, որ իւր մտաւորական վիճակը դարմանել կ'ուզէ, օգուտ կրնայ քաղել ի բանաստեղծութեանց ։

Բանաստեղծութիւնք զբօսալի և հեշտընկալ դասեր կրնան աւանդել հասարակ ժողովրդեան ։ «Բանաստեղծութիւն», կ'ըսէ Ռօլէն, «համեմէ զխրատս օգտակարս խայծիւ զուարճութեան, և զուարթ կերպարանօք, զոր զգեցուցանէ նոցա»։ Հոն ամենայն ինչ գեղեցիկ և ախորժելի է, նաև խրատք ։ Հոն մեր սիրտ դիւցազն մի կը ճանաչէ, որ նիւթ է գործոյն. կը բարեկամանայ նմա, համակիր կը լինի, և նորա առաւելութեանցը կը ցանկայ. նորա յաղթութիւնը, յաջողութիւնը փափաքելի է մեր սրտին, որ զգացմանց փոթորիկօք մը բրկեալ կը տատանի ըստ ուրախաւիթ կամ տրտմալի վիճակաց, յորս կը գտնուի դիւցազն ։ Հոն ուսումնականն ևս, յետ ընդ երկար մտաւորական վաստակոց, շատ անգամ կրնայ գտնել զհաճոյս և ըզհանգիստ, զհանգիստ քաղցր ի ճաշակ մտացն ։

Մեր ուսումնականք աշխատեցան բանաստեղծական գրենոյ երկասիրութեան և մանաւանդ թարգմանութեանց, շնորհակալ ենք,

ասով ազգին մատենագրական ծառայութիւն մի մատուցին : Սակայն զայս ըսելու նպատակաւ կը խօսիմ մատենագրութեան այս ճիւղոյն վերայ, կը թուի թէ բազմաատարար չափազանց աշխատութիւն եղաւ այս մասին :

Աւելորդ է հոս ի ցուցակ արկանել այն բաղմամբիւ բանաստեղծական հատորներն, որ վերջին ամաց մէջ ունեցանք, ստուար գըրեան ոչ սակաւամբիւ : Ասիկա գիտելու համար լրագրաց վերջին երեսներն նայեցէք :

Բանաստեղծութիւնք մանաւանդ դրօսանք են երևակայութեան քան թէ մտաց սնունդ . դինի և ոչ հաց, գրգիռ քան թէ զօրութիւն, դարդ քան թէ պիտոյք : Արդ մեր գրականութեան չափաւոր ճոխութիւնն ի նկատի առնելով պիտի դատենք համարձակ թէ զարդը չափազանց է այն ազքատ կացութեան :

Ճշմարիտ է որ դասագիրքը մեծագոյն մասն են մեր գրականութեան, սակայն և նոքա դոյզն փոփոխութեամբ կրկնութիւններ են . դիւրի՛ն գործ, ուրիշ ածական չտամ : Թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, և քերականութիւն, հայերէն քերականութիւն և դադիւրէն քերականութիւն :

Յանդգնութիւն, կը ըսեմ ինչ կ'ըսէք, եղբայրներ :

Թող յանդուգն դատուիմ, սակայն հաւատացէք, անկեղծ սէրն ու ցաւակցութիւնն է որ զիս այսպէս խօսելու կը շարժէ :

Ինչ կ'ըսէք, պէ՛տք է գրեթէ բոլոր ոյժն տալ դասագրքեր կըրկնաբանելու և բանաստեղծութիւն թարգմանելու : Ասիկա՞ ընել կ'ուզէ հայ ուսումնականն : Աւա՛ղ :

Թէ և ունինք կրօնական և գիտական գրեան, սակայն շատը հին և անգործածելի են : Գիտութիւնք այժմ արագ կը զարգանան իբրև զմանկունս, քանի մի տարուան մէջ բաւական ուղղութիւն, փոփոխութիւն և կատարելութիւն կը մտնէ ի նոսա, թէ գիտելեաց թէ մեթոտից մէջ, ուստի և անոնց նորանորքն պէտք են, ապա թէ ոչ կէս դար, դար մի, քանի մի դար, ըստ թուականի երկասիրութեանն, առաջ աշխարհ եկած կը լինինք, նորոգ լուսաւորութենէ թափուր :

Բառարան ունի՞նք : Իրաւ որ հայերէն բառարան ըսելու արժանի բան մի չունինք, բացի Հայկազեանէն երից վարդապետաց, որ իսկ կատարեալ չէ, մանաւանդ թէ հաղուազիտ : Առ ձեռն բառարան անդամ չունինք :

Չունինք ճարտասանութիւն ի պէտս զարգացելոց :

Չունինք Աստեղաբաշխութիւն գրեթէ : Ո՛չ երկրաբանութիւն, ո՛չ բուսաբանութիւն, ո՛չ կենդանաբանութիւն, ոչ հանքաբանու-

թիւն, ո՛չ արուեստական գրքեր, ո՛չ իսկ երկրագործութեան վերայ հատոր մը : Ասոնք այնպիսի դիտութիւններ են, որոց վերաբերեալ հազարաւոր հատորներ կան առ Եւրոպացիս, մենք մէյմէկ հատոր իսկ չունինք : Եւ ի՛նչ ունինք, չորս տարբեր թարգմանութիւն ունինք Տելեմաքի, երեք տարբեր թարգմանութիւն Պօղ և Վիրգիլի նեայ . աւելին չգիտեմ :

Թող բանաստեղծութիւնը լինի այն աղբ, որով զմանկտին և ըզժողովուրդն ուսումնաստեաց՝ հրապուրենք ի մարդս և ի մարմանդս ընթերցանութեան, թող հրապուրեալ գան զկնի, և ո՛ր, քանի որ դիտութեանց ազգի ազգի դեղ դալար չծածկեր զարօտ գրականութեան : Քանի որ ուրեք ուրեք հազիւ կը տեսնուին առոյգ, թարմ և սննդարար դալարիք :

Թող բանաստեղծութիւնը լինի գրականութեան սեղանոյն գինին, թող ախորժակ դրգռէ, ի՞նչ օգուտ, մինչ պարարտ կերակուրք սակաւ են յոյժ : Ի՞նչ պէտք է այնչափ գինի պատրաստել :

Մինչդեռ ազգն իւր աղքատութենէն կը գանգատի, ի՞նչ իրաւունք հրապուրել զնա ի գինս գինւոյ, մինչդեռ նա սովալլուկ է :

Ի՞նչ կը նշանակէ մտրակել, մինչ մտրակեալն չգիտէ յո՞ գինմել, սկզբունք չսովրած ժողովուրդ մը ի մտրակ բանաստեղծութեան գրքդուռէն ինչ օգուտ . ո՛ր պիտի ընթանայ, ի՞նչ պիտի գործէ :

Անցնինք երկրորդ մնաս մը գիտելու :

Միտք մարդկային այլևայլ կարողութիւններ ունի . յիշողութիւն, դատողութիւն, տրամաբանութիւն, երեակայութիւն, կամք ևն . ասոնց անձնիւրն խնամոց և մշակութեան կարօտ է : Արդ, բանաստեղծութիւնը յերեակայութենէ կը ծագի և յերեակայութիւն կ'աղդէ : Ինչո՞ւ մնասակար չդատենք երեակայութեան շատ ոյժ տալ և սնունդ, և ուրիշ կարողութիւններն թողուլ անգործ և տկար, չզօրացնել հաւասար : Ասիկա միտք դաստիարակել չէ, այլ զներդաշնակութիւն խանգարել և մնասել :

Մտաց ուրիշ կարողութիւններն իբր անտես առնել, և երեակայութիւնը մեծաւ խնամով զօրացնել ի՞նչ է . — ի՞նչ է մարմնոյ ուրիշ գործարաններն գրեթէ անգործ և անզօր պահել և երեսներն չափազանց ընուլ պարարտել, որ տգեղ դերութիւն մի առնուլ այլ անդամոց քով :

Այս ընթացից հետեանքն ի՞նչ պիտի լինի :

Մեր պատանիք և երիտասարդք բանաստեղծութիւն շատ պիտի կարդան քան դիտութիւն, հետեապէս բանաստեղծելու եռանդ պիտի առնուն . ինչ նիւթի վերայ որ գրեն՝ պիտի ձգտին ի ձևս բա-

նաստեղծութեան, նիւթն ընդունակ լինի կամ ոչ: Այսպիսի դժուարածներ տեսած չէ՞ք:

Նոքա չպիտի սիրեն դրանաստեղծութիւն առաւել քան զգիտութիւնս, և ասիկա իրենց մնասակար չպիտի լինի: Երևակայել շատ, դատել և տրամաբանել հազիւ երբէք: Չե՛ ճանաչել և բառ, և ոչ իմաստ և սկզբունք:

Անշուշտ նոցա իմացական կարողութիւնք կը մնասին: Ի բանաստեղծութիւնս դեգերեալ միաբը, իբր այնպիսի ոք է որ սովոր է շքր-ջագայելու ի դբօսալի և ի հեշտադնաց պարտէզս, ասպիկար պիտի լինի ի վերելս գիտութեանց տաճարին, ուր հանող ճանապարհ առապար է և դժուարաբայլ:

Ինչ ինչ գիտողութիւններ ևս ունիմ ընել մեր ունեցած բանաստեղծական գրեհնոյ համար, ոչ ակորժալուր գիտողութիւններ:

Երրորդ, իմաստիւք ճօս բանաստեղծութիւն քիչ ունինք, ինչպիսի է Տելեմաքը. կան որ կարծես թէ գբօսցնելու նպատակաւ գրուած են: Կան որ ի դբօս իսկ չեն ծառայեր, այնչափ անհամ տեղեր ունին: Ճղճիմ և տաղտուկ նկարագրութիւններ, ոսին և ժամավատին երկարաբանութիւններ չեն բանաստեղծութիւն:

Խաբբայ՝ բանաստեղծութիւն, որոյ ճակատը կը տեսնես հրապուրիչ դիւթական դուռ մի, ուժգին կը քաջուիս ի ներքս, կը վազես, կը վազես, ի՞նչ կը յուսաս գտնել, անապատ է այն և ոչ իմաստից տաճար, հազիւ ուրեք պիտի տեսնես ովասիս: Ես այսպիսի բանաստեղծութեան մի երկրորդ հատորին մէջ կասեցայ, խոնջ յընթացից, անապատին անչէն և անդալար երևութէն յուսահատ: Անոնք որ յառաջ կ'երթան այսպիսի հատորներու մէջ, երկայնամիտ են արդեօք թէ ունայնամիտ:

Սեղան, ուր անիւղ և անալի ուտելիք մի կը ներկայանայ, թեփով լի, փողդ կը փակչի, չես կրնար կլանել, սեղանը ի բաց հրել կ'ստիպիս: Կը փափաքէի որ այսպիսի կերակուրներէ ակորժող ճաշակ չունենային եղբայրներուս ոչ մին:

Չորրորդ, բանաստեղծութեանց մէջ կան շատեր որոց բարոյականն առաւել կամ նուազ ստգտանելի է: Թատերական զագիր տետրակներ կան, ասպականեալ: Պօղ և Վիրգիլինայ դիւցազնը աշջրկորդէի է: Մօնթէ ֆրիսթօ բազմահատոր բանաստեղծութեան դիւցազնը վրէժխնդիր ոգուով վառեալ է: Յաչս հեթանոսաց Մօնթէ ֆրիսթօ թերևս սքանչելի մարդ մ'է, սակայն ոչ յաչս քրիտոնէին: Լաւ է որ ընթերցողն ջանայ նմանիլ այն դիւցաղին, լաւ է որ թըշնամեացն քինահատոյց լինել կատարեալ և վեհանձն մարդու գործ

համարի, և այնպէս ընել փափաքի : Չեմ պատկառիր հեղինակին անունէն, թարգմանչին ալ անընտրողութիւնը չեմ կրնար անստգիւս համարիլ, ո՛չ ես, այլ երկնատուր սկզբունք մի կայ, որ կը դատապարտէ զնոսա, այն է «Բարեաւն յաղթեա չարին» :

Հինգերորդ, կարևոր բան մի զանց ըրած կը լինիմ եթէ չլիչեմ այն թերութիւններն ևս որ թարգմանեալ բանաստեղծութեանց, որ պիտի են ընդհանրապէս մերքն, մէջ կը գտնուին :

Բանաստեղծութեանց նիւթերն եթէ սրբազան են, ամէն ազգի կը յարմարին. ունինք այնպիսիս, զորօրինակ, Մահ Աբելի և Կորուստ դրախտին : Սակայն կան այնպիսի քաղաքական և կրօնական նիւթեր, որ ամէն ազգի նոյն յարմարութիւնը չունին : Եւրոպական ազգաց համար դրուած բանաստեղծութիւններն Հայոց մատուցանել օգտակար չլինիր, ոչ թարգմանութեան և ոչ տպագրութեան ծախքը և ոչ ընթերցանութեան ժամանակը փոխարինելու չափ օգուտ կրնան ընել : Եւրոպական ազգք իշխան են և ազատ, մեծ և զօրաւոր, քաղաքակիրթ և ուսմանց մէջ զարգացեալ, իսկ մենք հպատակ, տկար, ի քաղաքակիրթութիւն և ի գրականութիւն այն ինչ կը խլրտինք քայլափոխել . . ., պէտք չկայ ամէն հակադիր յատկութիւն ի մէջ բերել : Արդ, այնպիսեաց համար պատրաստուած բանաստեղծութիւններն թարգմանել և տալ ի ձեռս այսպիսեաց՝ չ՛մանիր հակառակ կլիմայի և պարագայից հիւանդի մի համար շինուած դեղերն մատուցանել իւր հիւանդին : Կամ բարձր դասուց յարմարեալ դասագիրքն տալ ի ձեռս նորուս և դեռակիրթ աշակերտաց :

Գաղղիացիք կ'ուզէին ղթագաւորութիւն փոխել ի ռամկապետութիւն կամ հասարակապետութիւն, առ այս նպատակ նպաստաւոր բանաստեղծութիւններ կրնային մատուցանել ժողովրդեան, սակայն մենք զանոնք կարդալու պէտք չունինք, դոնէ այն աստիճան որ թարգմանչութեան և դրամական ուժերնիս կիսով մասամբ զոհենք անոնց : Գաղղիացի ուսումնականք կ'աշխատին մոլեռանդ և բռնաւոր կղերականութեան ոյժը խորտակել կամ չափաւորել, թող աշխատին, թող թշուառներ շարագրեն, սակայն մեք զանոնք կարդալու պէտք և ժամանակ չունինք, մեր կղերին և կաթողիկ կղերին մէջ լեռնահանգոյն խտիր կայ, փառք Աստուծոյ : Մեր ժողովուրդն զանոնք կարդալով եթէ կարգայ, առ հասարակ կրօնական պաշտօնէից դէմ չափազանց ատելութեամբ պիտի ընու, ասիկա օգուտ չէ : Եւ եթէ դոյզն օգուտ մի կայ, վնասը մեծագոյն է, այն ժամանակն ու ստակը հարիւրապատիկ առաւել օգտակար և իւր վիրացն յատուկ դրական դեղոց կրնայ տալ :

վեցերորդ, սա ևս նկատել պարտինք որ Եւրոպական ազգաց քաղաքական կացութիւնն և սովորութիւններն տարբերին ի մերոցս, ուստի թարգմանեալ բանաստեղծութիւնք տեղ տեղ մութ և անհամ կը լինին ասիաբնակ Հայոց, զորօրինակ, ծառուղի, երկաթուղի, կառք, նախասենեակ, այսպիսի ոչ սակաւ բառեր նշանակութիւն չունին մեզ, կամ անհամ և անզօր են իմաստքն ։

Այս դիտողութիւններէն կը տեսնենք թէ

1. Բանաստեղծական գրեան շատ ունինք . դիտական, բարոյական, պատմական և կրօնական ճիւղերուն, որ յոյժ տկար են, ոյժ տալ պարտին մեր ուսումնականք ։

2. Թարգմանելու մէջ չափ պահելու է . մեր ազգին մասնաւոր թերութեանց, մոլութեանց, մոլորութեանց ի դարման պէտք է աշխատիլ, ուստի մեր բանաստեղծներն իւրագիր երկասիրելու են ի պէտս ազգին ։

3. Թարգմանելու մէջ զգուշութիւն ունենալ և հասուն քննութեամբ ընտրել, բնագրին բարոյականին, լեզուին և նիւթոյն քաջ ուշ դնել և ղկատարեալն միայն թարգմանել պէտք է ։

4. Պատանիք և երիտասարդք պարտին զգոյշ լինել որ չմոլին յընթերցուած բանաստեղծութեանց, եթէ ոչ կը մնասին ճաշակ և ոճ և իմացական կարողութիւնք ։ Նաև պէտք չէ որ յսխուռն ձեռնարկեն յընթերցուած բանաստեղծութեան, քաջ խորհելով և կարգացողէ խորհուրդ հարցնելով պարտին ընտրել արժանընթերցներն ըստ բարոյականին և ըստ ոճոյն ևս, քանզի կան որք մնասակար տղաւորութիւն կ'ընեն յոճ ընթերցողին ։ Եւ ոչ միայն բանաստեղծութեանց ընտիրներն, որ սակաւաթիւ են, կարդալու ենք, այլ և ընդհանրապէս երբ խոնջ են միտք ուսումնական զբաղմամբ, այո՛ւ առ ի զբօս և ի հանդիստ մտաց ։

ԳԼՈՒԽ Գ

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ

Բարոյական զօրութիւն ստանալի է ի ձեռն բարոյական դաստիարակութեան, որոյ գործն է մարդուն բարոյական բնութիւնն ուղղել և զարգացնել ։

Ի՞նչ է բարոյական բնութիւն մարդոյ ։—

Մարդկային մտաւորական կարողութիւնք, ինչպէս արդէն յիշեցինք, յերկս ճիւղս կը բաժանին, այսինքն յիմացական, ի զգացական և ի կամական: Մարդուն բարոյական բնութիւնն այս երեք կարգ կարողութեանց մէջ կը տեսնուի: Իմացականը կը պարունակէ բարոյական գաղափարներ, զորօրինակ, բարւոյ և չարի, արդարութեան և անիրաւութեան, վարձուց կամ պատժոյ արժանաւորութեան գաղափարներն: Զգացականը կը պարունակէ հաւանութեան և անհաւանութեան զգացումներ, զոր կ'ունենայ մարդ երբ գործոյ մի արդարութիւնն կամ անիրաւութիւնն ի միտ կ'առնու: Եւ այն մղումը, զոր կ'ղգայ մարդ արդարութիւնը գործելու և անիրաւութեանէ հրաժարելու, որ պարտուց զգացումն է: Կամական կարողութիւնն ի սպառ բարոյական զօրութիւն է, որով մարդս ազատ է պարտազգացութեանը անսալու կամ անոր հակառակ գործելու:

Մարդ գլխաւորապէս բարոյական բնութեամբը կը գերազանցէ զանբաններն, քանզի սոքա ևս, թէպէտ բնազդապէս ունին ծնելասիրութիւն, ընկերասիրութիւն, երկիւղ, ցասումն, յիշողութիւն, սակայն չունին արդարութեան վերայ ոչ գաղափար, ոչ հաւանութիւն և ոչ զայն գործելու կամ չգործելու կամք: Այս պատճառաւ դաստիարակութիւնը պէտք է մեծ հոգ ունենայ մարդու բարոյական բնութեան, այսինքն նորա դերապանձ մասին:

Եւ զայն խորհիլ պէտք է թէ մարդկային ազգին երջանկութեան և թշուառութեան աղբերք՝ նորա բարոյական բնութենէն կը ծագին: Մինչև անգամ նիւթական չարեաց պատճառն բարոյական ապականութեան է: Հիւանդութեանց մեծ մասն և մարմնոյ զանազան տկարութիւնք արդիւնք են հեշտասիրութեան, փափկասիրութեան, ցասկոտութեան, և այն ճնշող և տառապեցուցիչ հոգերուն, որ յառաջ կու գան յագահութենէ, ի փառամոլութենէ և ի նախանձուէ: Աղքատութեան գլխաւոր պատճառքն են շուայլութիւն, ծուլութիւն և կեղծ վեհանձնութիւն:

Ինչպէս անհատք նոյնպէս ազգք ի բարոյական ապականութենէ կը կործանին: Տաճկաստան ազգու և ծանօթ օրինակ է այսմ, նորա տկարութեան պատճառք ի՞նչ են. ո՞չ ապաքէն փառամոլութիւն, ագահութիւն, կաշառակրծութիւն, անձնասիրութիւն և շուայլութիւն. այս բարոյական ախտք էին, որ զՏաճկաստան արկին ի զօրութեանէ:

Կը թուի թէ արտաքին յարձակմունք կը կործանեն զազգս և զազինս, սակայն ճշմարիտ է թէ այն յարձակողաց զօրութիւնը յարձակելոց տկարութեանէն է: Կան անտառներ ուր բոլոր ծառերն որդնահար կը փտին, սակայն կանգուն և դալար կը կենան, բայց երբ

փոթորիկն ուժգին մոնչելով կը յարձակի, ծառերն խեղոյն յերկիր կը տապալին : Ազգաց մտութիւնք այն որդերուն նման են, և արտաքին յարձակմունք այն փոթորիկներուն :

Համայն ազգաց անկման պատճառք մի և նոյն տեսակէ են, բարոյական են : Պարսիկք տկարացան և անկան այն բարձունքէն, ուր յառաջ քան զՄեծն Կիւրոս և մանաւանդ առ Կիւրոսիւ կը կենային, և ի՞նչ պատճառաւ . — հպարտութեամբ և հեշտախտութեամբ, պերճանօք և զեղխութեամբ : Թաղաւորք և զօրավարք և սպայք տիկնամբք հանդերձ կ'երթային ի պատերազմ, և բազում սպասուք զեղխութեան : Ի հարկէ չեն յաջողիր քաջազործել այնպիսի կնատ, հեշտասէր և զեղխ մարդիկ . այնպիսիք, որ փոխանակ ահարկու զինուց գրգռարկու աւարօք կ'երթան ի պատերազմ : Դարձեալ, Պարսկաց թագաւորք իրենց ծայրայեղ ամբարտաւանութեամբ ժողովուրդն իրենց դերի նկատելով և այնպէս վարուելով ըրին զայն արդարև դերի և տկար, դժգոհ և եռանդնաթափ, ժողովուրդը ոչ կամբ և ոչ սիրտ կամ աշխոյժ ունէր պատերազմի : Պարսկական պետութեան վատթարանալուն և կործանման պատճառքն ահաւասիկ այս բարոյական ախտերն են գլխաւորապէս :

Աթենացիք, որ երբեմն գոռացին ընդ Ասիա և բարձրացան, նոյնպէս բարոյական ախտիւք տկարացած անկան ընդ լծով Մակեդոնացի փիլիպոսի : Քանզի զառաժան ի թատերասիրութիւն, ի զբօսանս և ի խաղս . պատերազմական ծախուց յատկացեալ գանձերն շոպլեցին ի շինութիւն զբօսարանաց և ի ծախս զբօսանաց, զուարճութիւն բանասիրական և հրճիւ երաժշտական կը խնդրէին մուլեգին, ուստի և անբաւական և անյարմար եղան ի տոկ աշխատութեանց և նեղութեանց մարտի :

Մեր ազգին տկարութեան և անկման պատճառներն ալ միտք բերենք : Ազգային պատմութեան տեղեակ ամէն ոք գիտէ թէ ինչ են այն պատճառք : Միջին Տիգրան թերևս մեր հզօրագոյն թագաւորն համարելի է . ինչո՞ւ յաղթեցաւ ի Հռովմայեցոց : Եթէ չհամազգի պատմաց պարտ է հաւատալ, ինչպէս պարտ է, հպարտութեամբք պարտեցաւ նա . քանզի Լուկուլլոս ցսիրտ Հայաստանի մխեցաւ, և ոչ ոք կը համարձակէր նորա գալուստն ազգ առնել Տիգրանայ, քանզի առաջին անգամ լուր տուողն մահապարտ եղաւ իբրև անվտանգ ի զօրութիւն Տիգրանայ : Ինչ չարիք հասուցին ազգին վասակներ : Ինճիճեան Հայաստանեայց Հնախօսութեան Բ . Հատորոյն վերջերն ընդարձակ կը խօսի այս մեր ազգին մտութեանց և նոցա արդեանց վերայ, երկպառակութեան, նախանձու, քուլթեան, մատ-

նութեան և ուրացելոյ դաւաճանութեանց վերայ, և կ'ըսէ այս ախտից համար թէ « եղծիչք են հասարակաց խաղաղութեան, պատճառք աղքատութեան և ամենայն աղիտից »:

Ուրեմն բարոյական դաստիարակութիւնը՝ դաստիարակութեան գերազոյն մասն է, քանզի զմարդ քան զկենդանիս գեր 'ի վերոյ բարձրացնող որպիսութիւնը, բարոյական բնութիւնը, ունի առարկայ: Նաև, դաստիարակութեան այս ճիւղն որչափ բարձր նոյնչափ կարևոր և կենսական է, քանզի ազգաց և անհատից անկման և կանգման, թշուառութեան և երջանկութեան պատճառքն բարոյականին յոռի կամ լաւ վիճակէն կ'արտադրին:

Ուրեմն կարևոր է ի միտ առնուլ թէ ազգին մարմնական և իմացական զօրութեանը միտայն աշխատել բաւական չէ, որդիք Հայկայ, կ'այ ուրիշ զօրութիւն մի յորում է անհատին և ազգին կեանքն. բարոյական զօրութիւն, բարոյական ուղիղ բնութեան մէջ, առանց որոյ ո և է ազգի կանգնումն անկարելի է:

Թէև ստանանք մարմնոյ և իմացականի զօրութիւն, այսինքն գիտութեամբ և ուսմամբ բարգաւաճին մեր իմացական զօրութիւնք, չենք կանգնիր. բարոյականին նեցուկը անհրաժեշտ է, մանաւանդ թէ նորա հարուածք մեր մարմնական և իմացական զօրութիւններն կրնան կործանել, և, որ չարագոյնն է, զնոսա մեր խորագոյն կործանման պատճառներ ընել:

Արդ, որպէս զի բարոյական ախտից դարմանին վերայ խօսիլ կարենանք, նախ պարտինք խորհիլ թէ ինչ աստիճանի ախտաւորութիւն է այն:

Ի բացատրութիւն ասոր՝ մարդկային ազգին վիճակն պիտի առնունք ի քնին, ոչ թէ այս կամ այն ազգը, քանզի թէև ազգաց մէջ բարոյական ախտաւորութեան այլ և այլ աստիճան եղած է, և գըլխաւորապէս այն աստիճանաց համեմատ մին միւսում յաղթած է, սակայն ամենայն ազգք և ազինք, համօրէն մարդկային սեռն այն ապականութեան մէջ գտնուած են և կը գտնուին ցայսօր, թող որ դարման մի մեղմութիւն և աստիճան մ'ապաքինութիւն գործած է անոնցմէ ոմանց մէջ:

Այս խնդիրն մարդկային ազգին անկման խնդիրն է:

Ամէն ազգ, հետևապէս Հայն, իբրև անդամ մարդկութեան համակործան անկեալ է, և որովհետև անկումն նոյն է, բոլոր ազգաց դարմանն ևս նոյն պիտի լինի:

Նպատակ չունիմ այսպիսի համառօտ գործոյ մէջ մարդկային անկման մանրամասն և կատարեալ նկարագրութիւնն ընելու, կ'ուզեմ միայն մէկ երկու գլխաւոր բաներ յիշել:

Չպիտի նկարեմ՝ բարոյական գաղափարաց մասին մարդոց ահեղ խաւարը, և ոչ այն ողբալի շղթաներն, որք զկամական ազատութիւն մարդոց կը կաշկանդեն և դերի կ'ընեն զայն. պիտի իջնեմ սրտին խորը, և հոն երկու սոսկալի որպիսութիւն պիտի ցուցնեմ: Այսչափը բաւական պիտի լինի այն ապականութեան վերայ ուղիղ տեսութիւն ունենալու:

Մարդ երկու որոշիչ տարբերութիւն ունի յանասնոց, խորհելու կարողութիւն և բարոյական բնութիւն: Եթէ մարդ բարոյական բնութիւն չունենար՝ խորհելու կարողութեան անկարօտ կը լինէր. ահա անասունք չունին խորհելու կարողութիւն, վասն զի բարոյականութիւն չունին: Ուտելու, խմելու, ինքզինք պաշտպանելու և պահպանելու, ապրելու, ծնանելու և զծնեալս խնամելու համար խելք պէտք չէ, ահա անասունք բնազդմամբ այն ամէնը կը կատարեն:

Խելքը պէտք է իբրև արբանեակ բարոյականին, քանզի արդարութիւնը և անիրաւութիւնը խորհելով որոշել պէտք է, նութական բան չէ որ ճաշակելով կամ հոտոտելով ախորժ կամ անախորժ ըլլալէն որոշենք: Իմացականութիւնն իբր քննիչ պաշտօնեայ է կամ քին, արդարութիւնն ու անիրաւութիւնը պիտի քննէ նա, որ սիրտն կամ խիղճն իւր հաւանութիւնը յայտնէ և հոգւոյն թագաւորն այսինքն կամքն ալ վճիռ տայ:

Այս խորհրդածութեամբ կ'ուզէի նախ ցուցնել թէ արդարև մարդ բարոյական բնութեամբն է որ իսկապէս կը դերադանցէ զանասունս, իմացական կարողութիւնք կ'արբանեկեն բարոյականին. Երկրորդ թէ՞ մարդ իմացական և բարոյական գերազանցութիւններով օժտեալ է ոչ առ այլ ինչ, հապա որ արդարութիւնը ճանաչէ, սիրէ և դործէ, կամ իւր պարտքերն կատարէ. եթէ ոչ իւր բարձրութիւնը ոչ միայն պատիւ չլինիր, այլ և ըստ այնմ չկենցաղելով չարաչար կը նուաստանայ քան զանասունս:

Գիտենք թէ կարգ մի զգացողութիւններ կան բնական անուանեալ, որ ըստ մասին հասարակ են մարդուն և անբանին. բնազդմունք, ախորժակք, հակամիտութիւնք և կիրք: Անասունը կ'ուտէ վասն զի ախորժակ ունի և հեշտանք կամ ախորժ կ'զգայ. եթէ մարդն ևս նոյնպէս ուտէ կը հաւասարի անասնոյն: Սակայն մարդ բարոյական շարժառիթ մի ունենալու է, որ այն գործողութիւններն ըստ երևութին միայն անասնական լինին, իսկ ըստ նպատակին կամ ներքին բնութեամբ՝ մարդկային լինին: Այսպիսի գործողութիւններ ազնուացնող զգացմանց մին է փափաք մի որ պարտքերը կատարելու կարողութիւն ունենայ: Թէ մարդ ուտելու, խմելու և միւս

ախորժակներն ևս կատարելու մէջ հեշտանքն ունի նպատակ՝ աշխարհի վիճակն ակն յանդիման կը ցուցնէ զայն :

Կերակուրք իրենց կատարեալ պարզութեան մէջ կատարեալ յարմարութիւն ունին զմարդ սնուցանելու և զօրացնելու, ուրեմն պարտքք կատարելու համար կարևոր սնունդ առնուլ չէ նպատակն, երբ մարդ այնչափ հոգ կը տանի կամ տանիլ կու տայ կերակրոց համար, որ լինին որչափ հնար է համեղ, շատ ուտելի, ախորժ գրգռող համեմային օժանդակներով և բազմատեսակ :

Եւ ի՞նչ կը նշանակեն մանաւանդ այն ջանքերն, որով մարդիկ աւելորդ ախորժակներ կը յօրինեն իրենց : Չոր օրինակ, յայտնի է թէ ծխախոտոյ ախորժակն բնական չէ, բնութիւնը մեծ դիմադրութիւններէ և դժկամակութիւններէ ետև կը բարեկամանայ նմա : Ծխախոտոյ, քթախոտոյ, ափիսնի, ոգելից զանազան ըմպելեաց անչափ գործածութիւնք կը նշաւակեն մարդուն հեշտասիրութիւնը, հետեւապէս անկումն ի մարդկային բարձրութենէ :

Նոյնպէս անասնական աստիճանի դիտաւորութեամբ կը կատարէ մարդ իւր բարձրագոյն բաղձանքն, այսինքն գիտութեան, զօրութեան, ստացուածոց, բարեկամաց, պատուոյ և զաւակաց տէր լինել կը ջանայ և կը ճգնի իւր անձին ի նպաստ, իւր հանգստեան, իւր իսկ երջանկութեան համար . ուրիշին համար բան մի չընել, եթէ ոչ առ հարկի : Ընտանեաց խնամ կը տանի, քանզի այնպէս կազմուած է բնութիւնը, որ չլրնար նոցա նեղութիւններն տեսնելով հանգիստ լինել : Ծնողաց և կառավարութեան կը հնազանդի, ոչ զի պարտքք կատարէ, այլ որ չպատժուի կամ շանարգուի : Ընկերական զանազան պարտքեր երբեմն երբեմն կը կատարէ, սակայն ոչ իբրև պարտք, այլ իբր միջոց իւր բաղձանաց, կամ վասն զի հարկ ի վերայ կայ, կամ վասն զի պատիւ մի կ'ակնկալէ :

Անձնիւր ոք բաղձանքի մի անձնատուր է, զայն կատարել իւր նպատակն է, ինչ որ կ'ընէ իբրև միջոց նորին կը գործածէ : Թէպէտ փառամոլութիւն և հեշտասիրութիւն մարդկային սրտին երկու գլխաւոր ախտերն են, սակայն կէսք միոյն և այլք միւսոյն հետամուտ են իբրև նախապատիւ բարեաց : Այնպէս որ հեշտասէրն զպատիւ աննկատ կ'ընէ ի հարկին, և փառամոլն՝ զհեշտ կ'արհամարհէ շատ անգամ :

Այս երկու ախտերն զանազան ձևոց, առարկայից և մինչև իսկ առաքինական կերպարանաց տակ կը մտնեն : Ոմն զարդու է մոլի, ոմն բարձի և համբաւոյ, ոմն խաղուց, այլ ոք նուագաց, կէսք անարգ և խայտառակ ախորժակաց : Իբրև միջոց ո՛ր է իցէ բաղձանք

կատարելու առ հասարակ կը խնդրեն զդրամ, որով վայելեն զոր ինչ երջանկութեան պայման կը համարին : Այսպէս ամէն ոք կ'աշխատի ի շահ, ի հանգիստ և ի փառս անձին . արուեստով կը զբաղի, առ և տուր կ'ընէ, կը վարդապետէ, կը խմբագրէ, կը մատենագրէ, քաղաքավարութիւն, բարեկամութիւն կ'ընէ ոչ ի շահ և ի բարօրութիւն ընկերութեան, այլ անձին : Չխորհի թէ ընկերական է, և աշխարհ իւր մարդասիրական դործոց և անձնուիրութեան պէտք ունի, ինքզինք կամ զիւրոն կը խորհի : Յընթացս իւր, հետևապէս, կ'ընէ զոր ինչ նպաստաւոր կը վարկանի ի նպատակն, կը շողքորթէ, կը կեղծէ, կը սորէ, կը խարդախէ, կ'ուրանայ, կը բամբասէ, կը զրպարտէ, քանզի մարդկութենէ վերջացեալ է, արդարութիւն չխնդրեր, այլ զհանգիստ և զփառս անձին :

Միթէ մարդուն այս վիճակը անկեալ չէ՞ : Արարին զնա այս ոգւով ստեղծեց . ինք իր մէջ կծկելով և դուրսէն առնելով դուրս չտալով բնութեամբ : Աստուծոյ այլ արարածք ի՞նչ կ'ընեն, որո՞ւ համար կը գործեն : Ո՞վ արև, ո՞վ լուսին, ամպ, օդ, որո՞ւ համար կը գործէք : « Բուսոց և կենդանեաց համար, » կը պատասխանեն : Ո՞ր սեղէնք, ծաղկունք, թուփք և ծառք, որո՞ւ համար կ'աճիք, կը տերևիք, կը ծաղկիք, կը բուրէք, կը պտղատրէք և կը չորնաք : Կը պատասխանեն, « Կենդանեաց համար : » Կենդանիք, որո՞ւ համար են ձեր բեռնակրել, ձեր ուտել խմել, ձեր միս, ձեր մորթ, ձեր կաթը, ձեր ձու, ձեր դայլայիկք : « Մարդուն համար են, » կ'աղաղակեն միահամուռ համադոչ : Դուք ամէնքդ որ կայք ի բնութեան, գոյութիւնք իւրաքանչիւր, որո՞ւ համար կը գործէք . « Ուրիշներուն համար, » կը պատասխանեն համաձայն աղաղակաւ :

Ի՞նչ կ'ըսէք, մարդն անկեալ է թէ ոչ : Ի՞նչ օգուտ եթէ դուք դանդաղիք ի պատասխանի, քանզի էք համօրէն միաձայն կը գոչեն թէ մարդ անկեալ է, կը վճռեն, կը քարոզեն :

Մարդկային շրթունք զինչ և ըսեն, մարդկային սիրտ « Ես », կ'ըսէ միշտ : Մարդ, ո՞վ է աշխատութեանցդ նպատակն : « Ե՛ս » Մարդ, ո՞յր են ձեռքիներդ : « Ի՛մ » Մարդ, ո՞ւմ կը վայլէ հաճոյք, շահ և պատիւ : « Ի՛նձ, » կը գոչէ սիրտն : Մինչ բնութեան մէջ ամենայն ինչ, խոտոյ ծիլէն մինչև երկնաբերձ ծառն, աննշմարելի որդէն մինչև ամբհի կենդանին, կ'աշխատին ուրիշին համար և օգուտ կը գործեն անձնուէր, մարդը, այս տիեզերական օրէնքէն դուրս ելած, իւր համար կը գործէ . մի և նոյն ԵՄն է որ գոյութեանց այս սոսկալի հրէշին բոլոր գործոց, խորհրդոց, բաղձանաց, վշտաց և ուրախութեանց մէջ կ'երևի այլ և այլ ձևով :

Մարդ իւր անձնասիրութեամբն կամ յօդուտ ընկերաց չգործելովն՝ կը նուաստանայ քան զյետին փուշն ու որդ : Բայց վասն զի կը խարէ նաև, կը խարդախէ, կ'ատէ, կը հարստահարէ, կ'արատէ, և կ'սպաննէ, այսու ո՛ր կ'իջնէ, նուաստութեան անդունդին յատակէն վար ո՛ր : Ի՞նչ է քան զայն ստորնագոյն կայանին անուն, դո՛ւք բռէք :

Աւաղ որ վախճան չեղաւ նկարագրին, զոր ինչ ցայս վայր բռնէք, բաղդատարար թեթեւ էր, անկման խորութիւնը ասկէ ետև պիտի դիտենք : Դեռ անձնասիրութիւնը տեսանք, նոր պիտի տեսնենք անձնապաշտութիւնը : Դեռ եղբայրական պարտուց զանց առնելն նկատեցինք, պիտի նկատենք այժմ՝ որդիականին զանցառութիւնը :

Մարդ արարած է, ուրեմն արարիչ մ'ունի, յորմէ է իւր գոյութիւնն ու կեանքը : Նա շնորհած է նմա բանական և բարոյական բնութիւն, որով կը գերազանցէ և կը կառավարէ բնական և կենդանական զօրութիւններն աշխարհի : Իւր Արարչէն ընդունած է մարմին սքանչելի և գերազանց, ընդարձակ երկիր մի ի բնակարան՝ աստեղազարդ ձեղուամբ, լայնածաւալ ծովեր պարարտ և համեղ ձկամբք, բեղմնաւորիչ գետեր, քաղցրախոխով վտակներ, վճիտ աղբիւրներ, քաղցրաբոյր և գեղափթիթ ծաղիկներ, համեղ պտուղներ, կենսաբեր ճառագայթներ, հեշտաշունչ օդ, օդասլաց նուագածոններ, ճարտար և հզօր սպասաւորներ երկոտանի և չորքոտանի :

Ուրեմն մարդ ինքն և իւրքն Աստուծոյ են : Ինչ որ Արարչէն ունի՝ զամենայն պարտի նմա զոհել, նաև զանձն՝ անհուն երախտագիտութեամբ. սակայն ոչ ոք է որ այս փառաւոր պարտքը կատարէ : Մարդ պարտ էր զԱրարիչն ճանաչել իւր վեհապետն ու օրէնսդիրն, սակայն ընդհակառակն կ'ուզէ ինքնիշխան լինել, և, եթէ ձեռնհաս լինի, սրբագրել Նորա օրէնքն : Այնչափ ներքին և արտաքին, բնական և բարոյական բարիք ունի Արարչէն, սակայն փոխանակ գոհ սրտիւ և անկեղծ վատահուլութեամբ ընդունելու Նորա տնօրինութիւններն, անիրաւ կը համարի զՆա, երբ Նա մարդուն բաղձանաց համաձայն չըկարգադրեր բոլոր պարագայքը : Արարչին սիրոյն, կարողութեանն և իմաստութեանը արդեամբքն և փաստիւք լի է ինքն և շրջապատեալ, սակայն փոխանակ վատահուլութեամբ զԱյն պատուելու, անզգամ և ամբարտաւան հոգևով կը հնարի անձամբ զանձն երանաւետել անկախ յԱրարչէն . զոր ինչ պայման կը համարի իւր երջանկութեան, կը ջանայ բոլոր ուժով ստանալ զնոյն, պահել յամբի, չկարօտիլ ումեք : Եւ քանզի զոր ինչ Արարիչն պիտի ընէր իրեն՝ անձամբ կ'ուզէ ընել, Արարիչն ալ, թէև իւր խնամքն ի սպառ չբառ-

նար, սակայն երբեմն այնպիսի բաներ կ'ընէ, որ ապստամբ զակին ուսուցանէ թէ ինք իր Աստուածն չկրնար լինել. սակայն մարդ իր նեղութեանց մէջէն չուզեր յԱստուած նայիլ և ընթացքն առ Նա ուղղել: Իր շուարմանց մէջ անհուն իմաստնոյն չդիմեր. իւր վտանգաց մէջ անհուն Հգորին չապաւինիր. իւր աղիտից մէջ անհուն Բարւոյն չազաղակեր. ընդհակառակն արարածոց կը դիմէ, մարդու, բարեկամի, կամ ընթերցմանց, կամ խաղուց, կամ զինուց, կամ մահուան: Փոխանակ Հգորին առջև ի ծունր գալու, կու գայ նարտի տախտակին. ըմպելեաց շիշին առջև կ'երկրպագէ և մխիթար կը հայցէ: Անհուն Էն պաշտելէ կը հրաժարի, և իւր սպասաւորաց, փանաքի արարածոց ոտքը կ'անկանի. անկո՛ւմն ողբալի, անկո՛ւմն յիմարական, անկո՛ւմն խորին. ո՛հ, անկեալ է մարդ:

Տեսնենք արդ թէ բնութիւնն ի՛նչ վկայութիւն կու տայ այս մասին անկման:

Ամենայն արարածք վախճան ունին յոր կը դիմեն: Գոյութեանց մէջ ազնուութեան կարգ մի կայ, զոր բանականութիւնը սկզբնական թելադրութեամբ կարծես թէ կ'ընդունի: Յաչս բանին սողունն և թռչունն նոյն պատիւն չունին: Ազնուութեան այս կարգին համեմատ իրարու կը ծառայեն կամ իրարու կը նուիրին: Անկենդան տարերք բուսոց կը ծառայեն. հողը, ջուրը, օդը, արևը բուսեղինաց ճարակ կը լինին. և բուսեղէնք կենդանեաց կեր կը լինին, կենդանիք ալ մարդոց կը ծառայեն բիւրազգի եղանակօք:

Կան այնպիսի մարմիններ կամ գունդեր, որոց անչափ մեծութիւնն անբռնելի է մեր մտաց, սակայն ի պատճառս յոյժ հեռաւորութեան չեն երևիր մեր աչաց: Կան ընդհակառակն յոյժ փոքր մարմիններ, որ չեն մեզ նշմարելի ի պատճառս յոյժ փոքրկութեան: Ձուկն ինչ ընդարձակութիւն որ կը գտնէ համատարած ովկիանու մէջ, կայ կենդանի գոյակ՝ որ զնոյն կը գտնէ կաթիլ մի ջրոյ մէջ, երթալով երթալով չկրնար այն ովկիանին, այն կաթիլին միւս եղերքը հասնիլ: Մէկ կաթիլի մէջ անթիւ բազմութիւն կենդանեաց կայ, ըստ կենդանաբանից, զորս չենք տեսներ և չենք տարակուսիր. և չենք գիտեր բնաւ թէ այնպիսի անծանօթ չախարհներէ մեզի ծառայութիւն կը մատուցուի: Սակայն ճշմարիտ է թէ նշմարելի կենդանիք զաննշմարելիս ուտելով կը սնանին, և հետզհետէ կարգէ ի կարգ վեր կ'ելլեն անձնուիրութեամբ և մարդուն ծառայութիւն կ'ընեն: Ձոր օրինակ, փոքր զեռուններ աննշմարելի ճճիներով կը սնանին, հաւերն ու բաղերն այն զեռուններն կ'ուտեն, և մարդ զհաւն և զհաւկիթ կ'ուտէ:

Կը տեսնենք թէ առանց ծառայութեան և վախճանի բան չկայ, մանաւանդ կը մտկաբերենք թէ պէտք չէ դռնուի : Գոյութիւնք իրարու զո՛հ կը լինին, ստորինք դերակայից, և երկրի վերայ ամենայն ինչ անմիջական նպատակ մ'ունի, սակայն ամենուն անդրադոյն վախճանը մարդն է, ամէնն ալ ինա կը մատչին ուղղակի կամ անուղղակի :

Ինչպէս որ լուսինն երկրի շուրջը կը դառնայ, երկիրն լուսնով հանդերձ կը դառնայ արեգական շուրջը, արեգակն ևս իւր մոլորակներով հանդերձ առաւել մեծ կեդրոնի մի շուրջն, նոյնպէս աննշմարելի կենդանին քան զինքն բարձրաստիճան կամ մեծագոյն կենդանւոյ կը ծառայէ, որպէս թէ նորա շուրջը կը դառնայ, ասիկա ալ քան զինքն բարձրագունին շուրջը : Այսպէս երկրի համայն գոյութիւնք իրարու շուրջ դառնալով բուսական և կենդանական շրջաններ կը կազմեն, և ամէնը իրենց մանրամանր արբանեկօք կը դառնան իրենց արևուն այսինքն մարդուն շուրջը . այսու իրենց պաշտօնը կը կատարեն, իբրև արարած իրենց վախճանին կը ծառայեն :

Մարդը :

Ահեղ ճշմարտութիւն, մարդ իւր շրջանը չկատարեր քան զինքն դերագունին շուրջը : Չնչին որդը, փոշոյ հատիկը, համօրէն արարածք իրենց շրջանը հաւատարմութեամբ կը կատարեն, սակայն մարդը, Աստուծոյ բանակա՛ն արարածը, զիւրն չկատարեր . մարդը տիեզերաց մէջ սոսկալի բացառութիւն մ'է, քան զփոշին ստորին կացութիւն . ո՛հ, ի՛նչ խոր է անկումը, ով մարդ :

Ըստ սահմանադրութեան բարերար Արարչին գոյութիւնք երկրի կ'արբանեկեն մարդուն, բոլորը կը ժողովին և կը դառնան նորա շուրջն, սակայն մարդ փոխանակ այն արբանեկօք դառնալու իւր Արարչին կամ Արևուն շուրջը, զանոնք ամէնը կը կասեցուցանէ իւր շուրջը, որպէս թէ իւր զօրօքն, աստուածատուր զօրօքն կ'ապստամբի տիեզերակալ Արքայէն : Չուզեր այն լուսատու և կենսաբաշխ Արևուն շուրջը դառնալ, թէպէտ նա իւր ճառագայթներն չքաշեր . մարդինքն իւր Արևն լինել կ'ուզէ . ինքզինքն երջանիկ ընել, որ Աստուծոյ միայն է : Ուրեմն մարդ Աստուած լինել կ'ուզէ : Ասիկա յայտնի է նաև մարդոց հետ ունեցած վարմունքէն :

Բոլոր մարդիկ եղբարք են, հաւասար են, անմահութեան և բանական ու բարոյական բնութեան նայելով զուգակալիւ են, սակայն մարդ կ'ուզէ որ ուրիշներ իրենց հաւասար մեծութեամբ իր շուրջը դառնան, ինքզինք մեծագոյն կը համարի քան զայլս : Այո՛, կ'ուզէ որ մարդիկ զոր ինչ Աստուծոյ կը պարտին՝ իրեն ընեն այն ամէնը :

Կը փափաքի որ ամենայն ոք, որ իւր շուրջն է, իւր կամքը կատարէ . ամէն ոք իր կարծիքն յարդէ, ամէն ոք իւր խորհուրդն հարցնէ, ամէն ոք իրմէ կախումն ունենայ, ամէն ոք զինքը գովէ, իւր վերայ խօսի, և իւր ուէ մէկ դերազանցութեան, դեղոյն, հանճարոյն, ճարտարխօսութեանը, զօրութեանը, ճոխութեանը կամ ուրիշ մէկ առաւելութեան վերայ սքանչանայ : Եթէ մարդիկ զնա սիրեն յանձափս, երկրպագութիւն և պաշտօն մատուցանեն, չհրաժարիր . մեծ ուրախութեամբ, յիմար ամբարտաւանութեամբ կ'ընդունի : Կը փափաքի որ իբրև քան զինքն թեթև մարմիններ մարդիկ յինքն քառին, նոյա զարմանք, ուշադրութիւն, գովեստ, այցելութիւն յինքն ձգուին :

Մարդկային անկման այս նկարագիրն դիզարանութեամբ չէ՝ իւրաքանչիւրի ուշադրութիւն բաւական է հաստատել . մարդոց ներկայն և անցեալն ամէն օր ասիկա կը հաստատէ : Ո՛վ որ պատմութիւններն ուշիւ կարդայ, իւր շուրջը դարձող գործերն լաւ նկատէ, և իւր իսկ փափաքներն ու շարժառիթներն գիտէ, պիտի խոստովանի թէ մարդ անկեալ է : Մարդ ինքզինք աստուածացունել ուղեւորով որչափ որ բարձր ելնել ջանացած է, այն համեմատութեամբ նուաստութեան մէջ խորասոյզ անկեալ է : Մինչ կը մտաբերէ աստուծութեան վեհափառ և բարձրաբերձ դահոյքը բազմիկ, շլթայակապ ի կրից՝ կայ կը մնայ դերութեան բանտին մէջ, ստորերկեայ խաւարչտին բանտին մէջ, և տակաւին այն անդնդախոր փոսէն տիեզերք կառավարել կ'ուզէ : Հոն իւր յիմար սրտին մշտահունչ սեղձայնն է « ԵՍ, ԵՍ, ԵՍ » . դու ի՞նչ, հէ՛ք մարդ : Կը պատմուի թէ խենթեր եղած են որ ինքզինքնին այս կամ այն թագաւորին տեղ դրած են . ո՛հ, աշխարհս յիմարանոց մ'է, ամէն մարդ ինքզինք արարածոց թագաւորը կը համարի :

Պէտք է հոս յուշ լինի մեզ թէ մարդկային ազգին աղէտից բուն պատճառն նորա այս անկումն է : Մարդ երջանկութեան կը տենչայ, սակայն անհնար է այլազգ յադել այն պապակը, բայց միայն իր բնութեան պահանջներն կատարելով : Մարդ ունի անասնական բնութիւն, որով քան զինքն ստորին արարածոց շլթային կը յօդի, և ունի բարոյական բնութիւն, որով քան զինքն բարձրագունից և մինչև Աստուծոյ հետ կը կապուի : Մարդուն ստորին բնութեան մէջ կան ուտել են, բարոյական բնութեան մէջ կան բարւոյ, արդարութեան, առաքինութեան և սիրոյ գաղափարներն կամ պահանջներն : Մարդ այնպիսի կազմութեամբ ստեղծեալ է, որ առանց զԱրարիչն պաշտելու և ընկերն սիրելու անկարելի է որ երջանիկ լինի : Մարդուն բարոյական

բնութեան պահանջներն այս երկու պարտուց մէջ բովանդակեալ են, և զանոնք կատարելով միայն կրնայ յազել և հանգչիլ: Մարդուն մարմինն ի նիւթոյ է և ի նիւթականութենէ կ'ընդունի սնունդ՝ ուտելով, խմելով, շնչելով ևն. իսկ հոգին յԱստուծոյ է, և ի նմանէ միայն իւր սնունդն ու յազուրդ կրնայ գտնել, կամաւ զայն վայելելով, նորա հետ որդեկան, հնազանդ և սիրալիր յարաբերութիւն ունենալով. և քանզի մարդ ասիկա չըներ, չյազենար: Թէև մարմինը կը յազեցնէ, չհանգչիր սիրտը. չափազանց կերպով մարմնական հաճոյք վայելելու կը ջանայ, տակաւին անյադ կը մնայ հոգին. նորա նոր ախորժակներ կը յորինէ, զնոսա ևս կը յազեցնէ շերտ՝ ծառայութեամբ, դարձեալ անհանգիստ է, և պիտի մնայ այնպէս ինչ որ ալ ընէ, մինչև որ զՀայրն իւր հոգւոյն վայելէ:

Ահա ինքնայայտ կը տեսնուի մարդկային մարմնոյ անկման կամ տկարութեանց և ախտակրութեանց պատճառն ալ: Հոգւոյն ստամուռը անձնասիրութեան և անձնապաշտութեան ժանտաժուտ թունով լի է. կը մերժէ մարդասիրութեան և աստուածապաշտութեան բարձր և ճշմարիտ ուրախութիւններն, հոգին դժգոհ, անյադ և սովեալ կ'ընկզմի ստորին վայելից և հեշտութեանց մէջ. հեշտութեան հոսանքն առատորէն ներս քայել կը ջանայ, որով մարմնոյ շինուածն կը խանգարի, չկրնար տոկալ այնպիսի անբնական և չարաչար գործածութեան ընդ երկար: Այսպէսով մարմինը կ'անկանի յուժոյ, ի գեղոյ, ի գունոյ, անկուճն ողբալի: Կ'անկանի ի տկարութիւնս և յախտս զանազան, անկուճն սոսկալի:

Հոգւոյն թշուառութեան աստիճանը կ'առաւելու դրական պատճառներով: Ոչ միայն զուրկ է իւր կենսատու սնունդէն, կ'ըսեմ, ոչ միայն չսիրեր զընկերն և զԱրարիչ, այլ և կ'ատէ և կը չարագործէ: Ինչ որ իւր երջանկութիւնը պիտի աճէր, իւր թշուառութիւնը կը յաւելու: Եթէ սիրէր զընկերն, նորա առողջ կամ հարուստ կամ բարձրացեալ վիճակն ուրախութիւն պիտի պատճառէր իրեն, սակայն այս անկեալ և ատող հոգին կը նախանձի, հոգերով կը ընու, չար ցանկութեամբ կը չարչարուի. եթէ ձեռքէն կու գայ, կը նկրտի ձգել զընկերն ի պատուոյ, յընչից, յիշխանութենէ ևն:

Գարձեալ, եթէ մարդ զԱստուած պաշտէր, զնա իւր միակ բաժինն ու գանձն ընէր, անանց և անկողոպտելի բաժին կ'ունենար: Սակայն փոխանակ Արարչին ուրիշ բաներ իբր պայման երանութեան կը խնդրէ և կը պահէ: Արարիչն ալ ի զգաստութիւն մարդոյ երբեմն այն պայմանը կը բաժնէ մարդէն փոխանակ զմարդ մահուամբ բաժնելու ի սին պայմանէն: Այսպէս աշխարհի վերայ շատ կորուստներ

և փոփոխութիւններ կը կատարուին նախախնամութեամբ Մարդասիրին . գեղեցկութիւն կը խաթարի, զօրութիւն կը տկարանայ, հարստութիւն կը կորնչի, իշխանութիւն կ'առնուի, դահ կը կործանի, զաւակ կը մեռանի, յոյս կը դերևի, այլովքն հանդերձ : Այս գէշաքեր սրչափ ցաւ և վիշտ կը պատճառեն մարդոց :

Ո՞վ կրնայ ուրանալ մարդկան անկումն, ո՞վ անդդայ է իւր աղէտից . եթէ զանկումն ոչ գէթ անկման ցաւերն ու վէրքն կը զդայ : Եթէ մարդուն սրտին խորը կրծող որդերն, գիշատիչ առիւծներն, անագորոյն վագրերն և հեշտախիտ շուններն չեն տեսնուիր, սակայն նոցա մռնչիւնը կը լսենք՝ երբ մարդ կը կատաղի, նոցա հարուածներն կը գուշակենք՝ երբ մարդ կը հառաչէ, նոցա ճիրանունքն և ժանիք կ'երևութանան՝ երբ մարմնոյն վէրքերն կը դիտենք, նոցա արիւնարբու երախներն կ'երևակայենք՝ երբ արեան ցաւքիւն կը դիտենք :

Ո՞ր, մարդ ի բարձանց ի խոր վիճ անկեալ է, վիրաւոր և խոցոտ, ջախջախ և ճմլեալ, վտակահոս արտասուք և դետահետ արիւնը իւր վիրաց արտահոսութիւնքն են :

Աշխարհ արդեօք ի՞նչ դարման պարտի ընել իւր ակտից, ի՞նչ միջոց պարտի գործածել ազատելու համար այն դժնդակ աղէտներէն որ ի գլուխ իւր լեռնացած են :

Եւ նախ տեսնենք թէ ի՞նչ անկատար և անզօր դարմաններ գործածուած են :

1. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

Սոկրատ եղաւ առաջինը որ զփիլիսոփայութիւն ծառայեցնել ուղեց մարդկան բարոյականին : Նա աստեղագիտական զննութիւններն իբր անօգուտ մարդոց օգտին և բարօրութեան՝ թողլով, պարապեցաւ ի բարոյական վարդապետութիւնն : Նորա հանապազորդեան զբաղումն էր աշակերտաց և ժողովրդեան խօսիլ յուղղութիւն բարուց, նաև ի բարեկարգութիւն վարչական օրինաց : Թէև յառաջքան զնա իմաստասէրք ի սպառ զանց չէին ըներ զբարոյական, սակայն այսմ մասնաւոր փութով խնամ տանել ի Սոկրատայ կը սկսի :

Բայց ի՞նչ կը զօրէին փիլիսոփայից ջանք ի դարման մարդկային մահացու ակտից : Մարդ իւր անկումէն կանգնելու համար այնպիսի լուսոյ կարօտ է, որ ոչ միայն տեսնէ զուր և զգիարդն իւր, այլ և զօրութիւն առնու որ կանգնի : Թողունք զօրութեան խնդիրն, փիլիսոփայից լոյսն թափուր էր ի կենսաւորիչ ջերմութենէ, և ոչ կարևոր պայծառութիւնն ունէր : Մարդկային ազգին բարոյականին վե-

րարերեալ էական խնդրոց վրայ ոչ սակաւ մութ և մռայլ կայր ծաւալեալ անթափանց ի փիլիսոփայ աշաց :

Այն խնդիրներն, որ ի լոյս քրիստոնէութեան անաղտ պայծառութեամբ փայլեցան, զորս Գրիստոսի վեց կամ եօթն տարուան աշակերտք այսօր պարզ կ'ըմբռնեն և վճռաբար կ'արտայայտեն, առ իմաստասէրն խնդիր էր դժուարալոյծ : Յիշեցէք միանգամ զոր ինչ ցնորեցին նաքա Աստուծոյ վրայ :

Թաղէս զՂուր համարեցաւ իբր Աստուած . Անաքսիմանդը՝ զաստղերն, երկարակեաց և յամրածին աստուածներ . Անաքսիմէն՝ օդը . Անաքսադոր տիեզերաց կարգն ու շարժումն համարեցաւ արգասիք անսահման մտաց, սակայն ոչ ստեղծումն . Պիլթադոր՝ զլուսնչ ամենայնի . Գսենոփանէս անսահման և իմացական կը համարի զԱստուած, սակայն նաև Բուրլէ ածականաւ կը ցուցնէ զաշխարհ . Եմպեդոկը՝ չորս տարերքը . Պլատոն վարդապետեց թէ աշխարհիս Հայրն անանուանելի է . . . աշխարհս և երկինք, աստղեր և հոգիք և այն ամենայն, զոր նախնեաց կրօնք աստուածացուցին, ամէնը աստուած է . Արիստոտէլ՝ մերթ զիմացականութիւն, մերթ զաշխարհ, մերթ եթերական հուրը . Գսենոկրատ ութ աստուած կը վարդապետէ, հինգ բուսական, մէկ՝ բոլոր անմտար աստղերն իբրև անդամներ Աստուծոյ, եօթներորդ՝ զարեգակն, ութերորդ՝ զլուսին . Թէոփրաստ՝ մերթ զիմացութիւն, մերթ զերկինս, մերթ զմի մի յաստեղաց . Չենոն՝ եթերական հուրը, հետևապէս աստուածացոյց արեգակը, լուսին, աստղերն, հրանիւթ մարմիններն, նաև օդը, երկիրը, քանզի երկնային հրովն հոգևորեալ են . նաև մեծ մարդիկ, վասն զի աստուածեղէն հուրն աւելի կը նշողէ ի նոսա : Ապաքէն ոմանց դաղափարն այնչափ խղճալի չէ . Պլատոնի վարդապետութենէն կը հասկըցուի միաստուածութիւն, թէև բազմաստուածութեան կերպարանին տակ : Անտիսթենէս ևս ըսաւ թէ ճշմարիտ Աստուած մէկ է : Սոկրատ լաւ ևս կը ճանաչէր Աստուծոյ միութիւնը : Թէպէտ եղան նաև սակաւք, որ Աստուծոյ գոյութիւնը տարակուսելի կամ սուտ համարեցան :

Բարոյականի հիմունքը կրօնն է, և կրօնին հիմը՝ Աստուած . արդ, փիլիսոփայից բարոյական վարդապետութիւններն ի՞նչ կրնան լինել, մինչդեռ հիման վրայ այնպիսի շփոթ, աղօտ և պղտոր գաղափարներ ունին : Փիլիսոփայութիւնն ի՞նչ կրցաւ ընել հեթանոսական կրօնին . ոչ ինչ : Սոկրատ չհամարձակեցաւ Արիսպագոսի ատենին առջև Աստուծոյ միութիւնն դաւանել, ընդհակառակն՝ երբ ամբաստանեցին թէ աստուածոց հակառակ կը խօսի, խոստովանեցաւ և

հաստատեց թէ ինք ի նպատակս դից աշակերտած է զմանկտին ։

Փիլիսոփայութիւնը մինչև իսկ չձեռնարկեց զդիս սրբել այն պիղծ ստորոգելիքէն , զորս դիցաբանութիւնը կ'ընծայէր նոցա , և այն աղտեղի և զազիր տօներէն , որ նոցա իբրև պատիւ ախորժելի կը մատուցանէին ։

Շնականաց փիլիսոփայութիւնն ծանօթ է ամենուն . նոքա ամօթն ու պատկառանքը , որ մոլութեանց կարևոր սանձերն են , վատասրտութիւն կը համարէին , և թէ՛ ամէն ինչ կրնայ մարդ ընել՝ այլոց առջև ընել համարձակ և անպատկառ ։ Այն աստիճան խիստ և ծայրայեղ էին առաքինութեան մէջ , որ առաքինութեան անունը ժողովրդեան ատելի կ'ընէին ։

Զարմանալի բան , գթութիւնը անկեալ մարդոյն բնութեան մէջ աղնիւ և քաղցր ծաղիկ մ'է , թէև ոչ նախնի պայծառութեամբ փայլեալ . սակայն Ստոյիկեան փիլիսոփայութիւնը նկրտեցաւ ի բաց քերել և զայն իբր արատ ։ «Դօթամտութիւն է՛» , կ'ըսէ Սենեկա , «լինել կարեկից ընդ աղէտս այլոց . . . իսկ խօթամտութիւն յայր ի մասստուն ոչ պատկանի ։» Գեղեցիկ կշտամբանօք կ'եպերէ Բօլէն . «Ստոյիկեանք ,» կ'ըսէ , «տապալեցին զկարգ բնութեան , ուղղել զայն կարծելով ։ Դրօշեալ իմն պղնձի և անդրի քարեղէն արարին զիմաստունն ։»

Նուազ ցնորական չեն այն վարդապետութիւններն , զոր երկնեցին ի լուծումն սա խնդրոյն թէ մարդուն ճշմարիտ երջանկութիւնն ինչ բանի մէջ կը կայանայ , կամ մարդ ինչ բանի ի խնդիր պարտի լինել իբր ի նպատակ անդրագոյն ։ Այս նկատմամբ բոլոր փիլիսոփայք գլխաւոր երկու վարդապետութիւն ունին . երկու աղանդ իրարու ներհական ։ Եպիկուրեանք հշտութիւնը երջանկութիւն համարեցան , ուտել , խմել , խաղալ , երաժշտել , վաւաչել ։ Այս վարդապետութիւնը հաստատելու համար յինչ մոլորութիւնս գլեցան , աւելորդ է պատմել ։ Ըստ այսմ Եպիկուրեան փիլիսոփայք են նաև այժմ աշխարհի մեծ մասն . փիլիսոփայութիւն . լի է աշխարհ ։

Իսկ Ստոյիկեանք առաքինութեան մէջ կայացուցին երանութիւնը , և պարտաւորեցան ըսել թէ ցաւերն չարիք չեն . և սաստիկ ցաւոց մէջ անոնցմէ մին , Պոսիդոնիոս , կ'աղաղակէր . «Ո՛վ ապիկար ցաւեր , թէև բուռն և սաստիկ լինիք , ոչ երբէք զձեզ չար պիտի կոչեմ ։» Ուրիշ մը , Գիոնեսիոս , ախտին ցաւերէն բարձրածայն ճչեց . «Շատ տարիներ զոհեցի յուսումն փիլիսոփայութեան , և չեմ կըրնար հանդուրժել ցաւոց , ուրեմն չար են ցաւեր ։» Սակայն այս աղանդաւորաց մոլորութեանց անհեթեթագոյնն էր այն որ կ'ըսէին թէ

«կայ բան, որով իմաստունը ի վեր է քան զԱստուած, քանզի նա իւր էութենէն ունի աներկեանութիւնը, իսկ իմաստունն՝ իրմէ», քանզի կ'ըսէին թէ առաքինութիւնը մարդ իւր ջանիւքը ձեռք կը բերէ, իսկ ուրիշ բարիքներ կ'ընդունի ի դից ։

Տեղի և ժամանակ չկայ, և ոչ պէտք, խօսելու Սկեպտիկեան, Հերակլիտեայ, Դեմոկրիտեայ և ուրիշ փիլիսոփայութեանց տկարութեան վրայ ։ այսպիւր հերիք է ի ցոյց մարդկային, և այն փիլիսոփայական ջանից և հանճարոյ անբաւականութեան ։ և անցնինք նոցա օրինակին կամ վարուց վերայ վայրիկ մը մտածելու ։

Մարդկային ազգն, ինչպէս ի վերոյ բացատրուեցաւ, անկեալ է յանձնապաշտութիւն և յանձնասիրութիւն, որով զանազան մոլութեանց դերի կը լինի իւրաքանչիւր ըստ իւրում պարագայից ։ Փիլիսոփայութիւնը թող որ ի կանգնումն աշխարհի չկարաց օգնել, փիլիսոփայք զանձինս իսկ չկարացին բարձրացունել ։ Նոքա տղէտ և հասարակ մարդկան նման, և ևս առաւել անձնասէր և փառամոլ եղան ։ Այս ցուցիչ են ոմանց վարդապետութիւնք, որովք հեշտասիրութիւնը մարդուն երջանկութիւն դրին ։ Ջանացին փաստաբանութեամբ օրինաւոր ընել իրենց մոլութիւններն ։

Մեծն Աղեքսանդր, կամ, ինչպէս ըսուած է յարժանի, մեծն աւաղակ, որ զաշխարհ արիւնջուայ ըրաւ, փիլիսոփայ էր. անդստին յորորոցէ Արիստոտէլի աչակերտ էր. չգիտե՞ր սաչափ թէ անձին փառաց հազարաւոր անմահ էակներ զոհել օրէն չէր, արդարութիւն չէր, անզգամութիւն և վայրագութիւն էր, սակայն փառասիրութեան կամ անձնապաշտութեան ուժգին իղձն անդիմադրելի կերպով մղեցաւ յառաջ, մինչև այնպիսի աշխարհ, որ ոչինչ յարաբերութիւն ունէր իւր երկրին, որ կրնար ըսել «Չի՞ կայ մեր և քո ։»

Դիոնեսիոս համբաւեալ բռնաւորն քերթող էր գէթ եթէ փիլիսոփայ չէր, և իւր պալատն լի էր փիլիսոփայիւք և գիտուն անձերով ։

Փառասիրութիւն և հպարտութիւն այնպիսի առաքինական կերպարանօք կը ծպտին ընդհանրապէս, որ շատեր կը խաբուին՝ նոյն ինքն գործողներն իսկ երբեմն ։ Գործոյ բարոյական որպիսութիւնը գործողին նպատակէն դատելի է ։ ուստի եթէ ոք ի փիլիսոփայից ձրի աչակերտէ այնու դիտմամբ թէ իւր իմաստք անգին են, կը սնափառէ, չառաքինանար ։ Եթէ ուրիշ մը աղքատիկ կեանք կ'ընարէ վասն զի չկրնար մեծատուն լինել, կամաւոր վիճակ չէ այն, ընտրութիւն չէ, այլ հարկ, զոր խորամանկութեամբ յառաքինութիւն կը կերպարանէ ։

Արիստիպպոս փիլիսոփայն, Սոկրատայ աչակերտ էր և կիւրենեան աղանդոյն պետ, փութաց ի Սիլակուսա, լսելով որ Դիոնեսիոսի

ինճոյից պալատը բայ էր գիտնոց և փիլիսոփայից : Արխատիպպոս հոն իւր հեշտասէր և շուայտող սրտին բոցերն արքունի առատու թեամբ շիջուցանել կ'ուղէր : Դիողինէս կը բամբասէր զնա ըսելով թէ չպիտի ջանայր այնպէս հաճելի լինել բռնաւորին, եթէ հացիւ և ջրով գոհ լինել գիտնար : Իսկ Արխատիպպոս կեպերեր զԴիողինէս, թէ չպիտի շատանայր հացիւ և ջրով, եթէ թագաւորին հաճոյ լինել գիտնար : Այս իրողութիւնք կը ցուցնեն թէ փիլիսոփայք ևս զիրար կ'արհամարհէին և կը խոտէին հպարտութեամբ թէ Եպիկուրեանք հեշտութեան գերիններ էին, և թէ թերևս Դիողինէսայ նմանիք առ չքառորութեան բարեխառն էին և ոչ յառաքինութենէ :

Դիողինէս այնպէս բարձր կը համարէր զինքն քան զամենայն մարդիկ, որ կարծէր թէ ճշմարիտ մարդ միայն ինքն էր . այն լսպտեր, զոր ի ձեռին «Մարդ կը խնդրեմ» կ'ըսէր նա կէս օրին, իւր սրտին ամբարտաւանութեան ցոլացումն էր . այո՛, նորա սէգ սիրան ի լոյս կը բերէր :

Դիողինէս այս ոգւովն անշուշտ կը սնափառէր իբրև յաղթական յաղթականին Աշխարհի, այն պատասխանը տալով Աղեքսանդրի, ցուցնելով թէ ինք անկարօտ է նմա, անկարօտ է այն փառաց և ճոխութեան, զոր աշխարհակալք կը վայելէն . ինքն սակաւուք, այսինքն կարասիւ, ցնցոտիով և դաւաղանաւ գոհ էր : Դիողինէսինը նոյն սնափառութիւնն էր, որով Աղեքսանդրի սիրտ զեղուն էր, և ինքզինք որդի Արամազդայ կ'անուանէր . երկուքն ևս յաստուածային բարձրութիւն մերձ կը կարծէին զիրենք : Աղեքսանդր տիեզերակալելով, իբր զամենայն ինչ իւր իշխանութեան տակ առնելով . իսկ Դիողինէս աշխարհ արհամարհելով, իբր անկարօտ, ինչպէս է Աստուած :

Պղատոն լաւ յանդիմանեց զԴիողինէս, որ շքեղ գորգը կոխտտելով «Պղատոնի հպարտութեան վերայ կը կոխկոտեմ» կ'ըսէր, երբ այցելեց Պղատոնի . և սա պատասխանեց «Այո, կը կոխտտես ուրիշ հպարտութեամբ :»

Փիլիսոփայք գուցէ քան զայլս առաւել սնապարծ, հպարտ, արհամարհոտ, հեշտասէր ևն եղան, նաև բռնաւոր և անիրաւ : Ռօլէն Հոռովմայեցւոց պատմութեան մէջ տեղ մը կ'ըսէ . «Բռնաւորութիւնս ի վար արկեալ յառնէ, որ պանծայր լինել փիլիսոփոս, չէ ինչ պատիւ փիլիսոփայութեան . և Ապպիանոս Արխատիոնի աղագաւ յիշատակէ երեսուն բռնաւորս անուանիս ի պատմութեան Աթենայ, յորոց բազումք եղեն աշակերտք Սոկրատայ» Ահա թերահաշիւ մը բռնաւոր փիլիսոփայից բազմութեան, և թէ փիլիսոփայից ջանքն ինչ արդիւնք

ունեցած է յաշակերտս և յաշխարհ : Ինձ զարմանք չեն, այնպիսի տեղեկութիւններ զարմանալի են նոցա, որ կը կարծեն թէ մարդ իւր ջանքովն ու խելքովը կարող է կատարեալ լինել, թէ ուսումն ու գիտութիւն աշխարհի բարեկարգութիւնն ու կեանքն են :

Ուշ դէք, Սենեկա առաւել պարզ կը խօսի, «Այլազգ խօսիս», ասէ, «և այլազգ կեաս . այդ իսկ, ով խեղաթիւրեալդ մտօք, և Եպիկուրայ և Ջենոնայ ի դէմս ածաւ, բայց և նոքա ոչ որպէս կէինն վարդապետէին, այլ թէ ո՛րպէս պարտ իցէ կեալ» : Ամէն մարդ առաւել կամ նուազ ճանաչում ունի պարտուց, առաքինութեան շաւիղն առաւել կամ նուազ որոշակի կը նշմարէ, սակայն չքալեր ընդայն, և չլինար . գերի է մոլութեանցը : Փիլիսոփայից տարբերութիւնը առաւել յատկութեամբ և, մանաւանդ, պերճութեամբ պարտուց վերայ խօսելուն մէջ է ոչ թէ քո՛նքն :

Չկարծուի թէ ժամանակաւ փիլիսոփայութիւնը կ'առնու այն զօրութիւնը, որում աշխարհ կարօտ է : Նախնի փիլիսոփայք իմացական զօրութեանց և նրբամտութեան կողմանէ բնաւ ստորին չէին քան զնորս, թերևս առաւել հզօրներ կային : Ժամանակի մասին ևս բաւական պատեհութիւն եղաւ Թաղեսէն (640 ն. ք. դ.բ.) մինչև ի ֆրիստոս և զինի ևս . այս բազմադարեան միջոցին մէջ աստուածային յայտնութենէն զուրկ մարդկային մեծամեծ հանճարներ աշխատեցան : Հաւանական է որ փիլիսոփայից մէկ քանին Հրէից, իբրև ազգին օրէնսգիրքն ու պատմութիւնն, ձեռք անցուցին Հին կտակարանն և անկէ լոյս առին, կամ Հրէից գիտուններուն հետ տեսութիւն ըրին, ինչպէս կը կարծուի Պիթագորի համար : Սակայն մանաւանդ երբ ֆրիստոսի կրօնն ու լոյս ծագեց յԵւրոպա, մարդկային լոյսն ընկզմեցաւ այն առատ և աստուածաճաք լուսոյ մէջ, և այնուհետև անկարելի է մարդկային հանճարոյն բուն արգասիքը որոշել, քանզի միտքը մեծ լոյս և զօրութիւն ընկալաւ ֆրիստոնէութենէ :

Ճշմարիտ է թէ փիլիսոփայութիւնը քիչ ժամանակ քրիստոնէութեան աղախնեց, և իւր առանձին ընթացքը վարեց ազատ, սակայն փիլիսոփայք, թէև ոմանք անհաւատ, ամէնն ալ Աստուծոյ գրքէն շատ լոյս ունեցած են, և չենք կրնար ըսել թէ այն լուսոյ ներդրածութիւնն որ աստիճան եղած է ի միտս նոցա և է ցարդ :

Փիլիսոփայութիւնը կամ միտքը ծայրայեղութենէ ի ծայրայեղութիւն տատանելով և մեծամեծ յեղափոխութիւններով շահեցաւ բան մը և սակաւ մի հանդարտեցաւ : Պագոն և Տեքարդ ճշմարտութիւնը խնդրելու լաւագոյն մեթոտ վարդապետեցին, կարևոր

և մեծ գործ, սակայն ոչ ոք կրցած է կամ պիտի կրնայ ցուցնել իւր լուսովն այն ճշմարտութիւններն որոց կարօտ է մարդ անկեալ վիճակէն բարձրանալու համար: Բարոյական և կրօնական հիմնական խնդրոց նկատմամբ ինչ որ կրնային ըսել նախնեաց պարագլուխներն, ոչինչ տարբեր կրնային ըսել վերջինք, քանզի աղբիւր չկայ: Տարակուսական խօսքեր անկարող են զմարդ ի գործ շարժելու. մարդ պարզ, ստոյգ և հաստատուն ճշմարտութեանց կարօտ է իւր ընթացքը փոխելու համար: Բ՞ր մեծախոհ փիլիսոփայն, ո՞ր նրբամիտ դիտունը կարող է աստղերն շննելով, տարբերք լուծելով, երկրին խաւերն կարդալով գիտնալ կամ գտնել թէ ի՞նչ են Աստուծոյ բնութիւն և կամք քանի մի կարևոր նկատմամբ, ի՞նչ է մարդկան ծագման և անկման պատմութիւնը, ի՞նչ է մարդուն ստեղծման նպատակը որում պարտի դիմել, և ի՞նչ պիտի լինի յետ մահուան վիճակը:

Մինչև անգամ Սոկրատայ, Պլատոնի, Պիլթագորայ և Կիկերոնի պէս հանճարներ այսպիսի խնդրոց վերայ որոշ և հաստատուն դա՞ղափարներ չկարացին ձևացնել, և իրենց համար իսկ անբաւական եղան վստահ չաւիղ ընտրել: Սոկրատ, իւր Պլատոնին վկայութեանը նայելով, թէ և միմիայն Աստուած կը ճանաչէր, բայց երկչոտ էր ի քարողել, կը ծաղրէր դիցաբանութիւնը, սակայն ոչ հրապարակաւ, և ուսմիկն հետ կ'երկրպագէր ծաղրած դից ամբոխին, և ի շունչ վախճանին, «Կիրտոն», ըսաւ իւր մտերմին. «աքաղաղ մի ուխտեցի Ասկղեպեայ, կատարէ ուխտս իմ կողմանէ, չմոռնաս»: Պլատոն նոյնպէս կը վեհերէր: Կիկերոն սկեպտիկեան անվստահութեամբ կը խօսի հոգւոյն անմահութեան վերայ: Պիլթագոր հանդերձեալ կենաց մէջ անմահ հոգւոյն զբաղմանց նկատմամբ ինչ ինչ դժուարութիւններ կը փարատէ հոգեփոխութեան վարդապետութեամբ, և իւր մարմնափոխութեան ազգաբանութիւնն անգամ կ'ընէ:

Ապաքէն ծանծաղամտութիւնն այնպիսեաց խղճալի է, որք մարդկութիւն, բանականութիւն ըսելով կը խրոխտան. ահա մեզ օրինակ վսեմախոհ, արի և գերիմաստ մարդիկ, որ էական խնդրոց մասին չեն կրնար անաղօտ և յստակ խորհուրդներ ունենալ, կ'անկանին ի մոլորութիւնս, կը գլին ի հակասութիւնս, և կը վեհերին կենսական ճշմարտութիւնը որ միոյն Աստուծոյ վերայ ունեցան, հրապարակել համարձակ:

2. ՈՒՍՄՈՒՆՔ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ

Դաստիարակութեան իմացական մասին կարևոր են ուսմունք և գիտութիւնք: Կատարելութեան պայման մ'է իմացականին զօրանան

ու զարդանալը անդեամբ գիտութեանց . ասիկայ մերժելու հակա-
սութիւնը գործել չէ նպատակս , այլ սա ցուցնել թէ նոցա գործը
ուրիշ է , չեն կրնար մարդկային ազգը կանգնել :

Իմացական կարողութեանց զօրութեամբ բարոյականք չեն ուղ-
ղուիր : Եթէ դժուարալոյծ գործողութեանց կնճիռներն լուծէ մա-
թեմատիկայն , կրից շլթաներն անլոյծ կը մնան դեռ : Թող բնական
գիտութիւնք յանչափս զարգանան , ուսանողք և ուսուցիչք դիտեն
յարարածս Արարչին խորին իմաստութիւնն և գերազանց բարու-
թիւնը , այս կերպով իմացականը կ'ընդարձակի և սիրտը կ'զմայլի ,
սակայն չսիրեր : Ո՞ր կը մնայ գիտնական խուզարկութեանց ազդե-
ցութիւն , մինչ մարդ հանապազօր կը վայելէ Արարչին մեծամեծ ե-
րախտիքն , և սիրտը կը մնայ ապերախտ և անզգայ :

Թող աստեղաբաշխն զգենու ամենէն հեռատես աչերն , թող
գիտունն շարժէ երևակայութեան թռչններն . թող տիեզերաց ըն-
դարձակութեան մէջ ճամբորդեն , թող շրջին անթիւ դաւառներ :
Թող դիտեն անհամար աշխարհներ , որ անըմբռնելի արագութեամբ
կը սլանան : Թող նկատեն այն անտես բայց անմաշ շղթայն որ այն
ահագին գունդերն իրարու կը կապէ , կամ այն սանձը որ կը զսպէ
զնոսա այն ահեղ արշաւանաց մէջ չզարտուղիլ երբէք յորոշեալ շա-
ղաց : Թող նկատէ նաև այն ձեռքն , որ կը բռնէ այն սանձը , հզօր
ձեռն :

Պատուակա՞ն գիտութիւն , սակայն , աւա՞ղ , պարտաւորեալ են
ի խոստովանութիւն դառն , թէ գիտութիւնը անկեալ մարդուն փնա-
սակար կրնայ ըլլալ :

Հանդարտ մտածենք : Եթէ մարդ զԱստուած ընդունած լինէր
իր պաշտպանը , որչափ պիտի զօրանայր իւր վստահութիւնն ի նա ,
ճանաչելով նորա հզօր զօրութիւնը : Եթէ մարդ զնա իւր բարերարն
ու ինամակալն ընդունէր , սիրտն ինչպիսի խորին պատկառանօք
պիտի ընոյր , և պիտի յարմարագոյն լինէր ի պաշտել զԱյն : Եթէ
զԱստուած իւր հայրն ընդունէր , դիտելով նորա անսահման տիե-
զերակարութիւնն ու դանձերն՝ որպիսի՞ ցնձմամբ պիտի զեղոյր սիրտն
և յուսով բազմաց ժառանգ լինելու : Սակայն , բա՞րէ , մարդն այնու
ակամբ չհայիր յԱստուած . նորա օրէնքը զանց կ'ընէ և կ'ապստամ-
բի , վասն որոյ չախորժիր այն զօրութիւնն ու իմաստութիւնը Արար-
չին վերաբերութեամբ խորհիլ . և եթէ խորհի , կը ճանաչէ այն Տէրը ,
զորոյ կամքը կ'անարգէ և կը կոտրէ : Աստուած հզօր է քան զկարծ
իւր . կը փափաքի որ Աստուած չկենայ , և երբեմն բոլոր ուժով կը
պատերազմի ի ցոյց թէ չկը Աստուած : Եւ եթէ ասիկայ ամօթա-

պարտ մտորութիւն համարուի, իւր սլաքներն կ'ուղղէ Գրիստոնէութեան, քանզի Սուրբ Գրոց մէջ կը տեսնէ այն Աստուծոյ ահեղ ստորոգելիքը :

Գիտութիւնը այլազգ ևս կը մնասէ բարոյական վիճակին : Ո՞չ ապաքէն մարդ ամբարտաւանութեամբ կը բաղձայ կաթողին և կ'ըզձայ պատուոյ և փառաց և մինչև Աստուածային ստորոգելեաց. դիտութեամբ կը փորձուի զանձն դերազանց համարելու քան զայլս, և մեծապատիւ մեծարանաց արժանաւոր : Կը դիտէ աշխարհներ, յոյժ մեծամեծ և մանր մանր մարմիններ, որոց դոյութեանն իսկ անդէտ են այլք . այսու կը հպարտանայ, իբր թէ ամենատեսութեան կարողութիւնն ստացաւ : Կը տեսնէ դիսաւոր մի, մոլորակ մի, զոր այլք տեսած չեն, կ'ուռի և կը վաքանայ, իբր թէ ինքն ստեղծեց զայն, իբր թէ իւր անմահ կենաց և համբաւոյ դահոյքն ըրաւ զայն, յաւերժական կեանք ստացաւ իւրովի : Կը գուշակէ ապագայ երևոյթներ, ահա ունեցաւ յապագայս թափանցելու կարողութիւն, ամենադիտութիւն :

Առանց չափազանցութեան մեծ է այս մնասն, կասկած չկայ : Այնք որ, առանց դաստիարակութեան կարևոր մասին, բարոյական մասին, միայն իմացականը կ'ունենան կամ դիտութիւն կ'ուսանին, այսպիսի մնասներ անշուշտ կը կրեն : «Այն մարդը», կ'ըսէ Սմայլս, «որ միայն իր մտաւորական (իմացական) կարողութիւններն մշակելու ետևէ կը լայ՝ այն մարդը հիւանդ իմացականութիւն մը և թերևս հրէջ մը կը դառնայ :»

Նոյն հեղինակն կ'ըսէ նաև . «Գիտութիւնը կարողութիւն մ'է ըսելը ճշմարիտ և իրաւացի է . բայց բնաւորութեան ազնուութիւնն ալ ուրիշ կարողութիւն մ'է ըսելն ալ աւելի ճշմարիտ է : Միաք առանց սրտի, իմացականութիւն առանց վարմունքի, ճարպկութիւն առանց բարութեան, կարողութիւններ են, «+ կըսէ Գոյն Լուիս Գոթթելտ Գոթթելտ . և ինչ ծանօթութիւն կամ զբօսանք ալ որ քաղուի անոնցմէ, չենք կրնար զարմանալ ատոնց վերայ, ինչպէս որ գրպանահատի մը ձեռաց արագութեան կամ աւաղակի մը իր ձին գործածելու ճարպկութեան վերայ չենք կրնար զարմանալ :»

Առանց բարոյական ուղղութեան կամ նպատակի մաքրութեան՝ մարդ իւր զօրութիւններն բոլոր ի չարն կը ծառայեցնէ : Այսօր ո՞րչափ դիտուն, ուսեալ, սրամիտ և հանճարեղ մարդիկ կան, որ ի մնաս ընկերութեան կը գործեն դաւեր, նենգութիւններ, խաբէութիւններ, վրէժխնդրութիւններ և սպանութիւններ, որ չպիտի գործուէին այնչափ յաճախ և այնպիսի դիւրութեամբ, եթէ դիտութիւնը այն

չափ զարգացեալ և իմացական կարողութիւնք այս աստիճան մշակեալ չլինէին :

Մեր ազգին վերայ փորձը կրնանք տեսնել եթէ ուղենք հայել շուրջ = Խրիմեան Հայրիկ ի՞նչ կը վկայէ . «Եթէ մեր ազգային կամ ընտանեկան կեանքին մէջ մտնես ու շրջիս, պիտի տեսնես շատ «սուսի կարգ»ը «բարեք» . մանաւանդ Բիւզանդիոնի և այլ ծովեզերեաց քաղաքներու մէջ, ուր կը կարծենք թէ քաղաքակրթութիւն, դրպրոց, ուսումն յառաջ դնացած են : Այո՛, այդ այդպէս է, բայց անդաստիարակ (առանց բարոյականի) յառաջագիտութիւնը մեր ընտանեկան կեանքը չբարւոյցեր :»

Արուեստք և գիւտք ալ, իբրև ծնունդք գիտութեանց, նոցա միասակար ազդեցութեանց ձեռն կու տան : Ո՛չ ապաքէն մարդ կ'ուզէ անձամբ զանձն երջանիկ կացուցանել՝ անկախ յԱրարչէն և առանց արդարութեան, ահաւասիկ նպաստներ կը գտնէ այս փորձին կամ փորձութեան մէջ յառաջ երթալու : Ուսմունք իմացական հաճոյք կու տան, նոր գրքեր, զարմանալի պատմութիւններ, ակործելի բանաստեղծութիւններ կ'զբօսցունեն զմարդ : Յաւել նաև հոյակապ շինուածք և շքեղ պալատներ, չքնաղ արձաններ, կենդանատիպ և ակնպատիր պատկերներ, պերճ զգեստներ, նրբագոյն զարդեր, ամենայն ընծայք արուեստից : Զգայական հաճոյից համար կը գտնէ մարդ ընտրելադոյն կերակուրներ, զանազան ծխելու նիւթեր և ըմպելիներ, քաղցրահոտ և ակնպարար բուրաստաններ և պարտէզներ : Եւ ահա՛ կառքեր, երկաթուղիներ, շոգենաւներ, թիւնէլ, հեռագիր, օդապարիկ, նուագներ, զբօսարաններ . կը քաջալերի, ընկերական հաճոյիք երջանկանալու յոյսը կ'արժարժի : Կը տեսնէ կամ կը լսէ ճարտարագոյն հրացաններ, մահասփիւռ թնդանօթներ, ծածուկ թոյներ, անթափանց զրահներ, որովք իւր ատելութիւն և փառասիրութիւն գոհ ընելու խրախոյս կ'առնու :

Կը տեսնենք թէ գիտութիւնք և արուեստք և հնարք հանճարոյ չեն ծառայեր մարդկային սեռին կանգման, այլ խորագոյն կործանմանը, քանզի նորա ապականեալ ըղձիցն մարդատեաց նպատակներուն կ'արբանեկեն, կը հպարտացնեն, կը քաջալերեն առանց Աստուծոյ և առանց արդարութեան երջանիկ լինելու, ստորին բաղձանաց յաղուրդ առատ մատակարարելով՝ կը յուսագրեն երանելի լինել առանց բարոյական ուրախութեան, զմարդ մոլոր ընթացիցն և միասակար փորձերուն մէջ յերկար ևս թափառել կու տան, նորա սովատանջ հոգւոյն մատուցանելով խաբուսիկ յոյս և քաղցական սնունդ :

Աղէտալի՛ հիւանդութիւն յոր անկեալ է աղգ մարդկան . այն-
պիսի բարոյական ախտաւորութիւն , զոր կը զայրացունեն ըստ ին-
քեան նաև օգտակար և լաւ դեղեր : Դեղեր , որ զմահիծն փարելի
կ'ընեն հիւանդին , որ ամէն նոր տեսածին համար «գտայ» կ'ըսէ
դարմանս , «կատարեալ եղաւ» կ'ըսէ , սակայն մինչ շրթունք և սիրտ
կը զառանցեն այնպէս , դարմա՛ն կ'ազաղակեն նորա վէրք , դարմա՛ն
կը նշանակեն նորա ոճք և աճք , դարմա՛ն կը կոչեն ողբք և կոծք
աշխարհի , դարմա՛ն կը գոռան ահեղաճայթ հրացանք և ահազնո-
րոտ թնդանօթք , երբ մահն , խոցն ու ցաւը կ'առնուն կը տանին եղ-
բօրէ յեղբայր . դարմա՛ն կը ձայնեն մանկանց լալիւնք , երբ կը զօհուին
կամ կը չարչարին ի պատիւ կոռոց :

Ո՛հ , եթէ լսելի լինէին այս աղաղակք լուսնթագի մէջ կամ արե-
գական , և անտի գար իմաստուն մի , վեհագոյնն ի փիլիսոփայից ,
ցուցնէր դարման , քանի՛ մտադիւր ի լուր կայիր խրատուցն :

Աշխարհ , աւետիս քեզ :

Այցելու մի եկաւ առ քեզ , բժիշկ գերազանց , ոչ արեգակէն ,
հապա այն աշխարհէն ուր արեգակն սև սպի մի կրնայ թուիլ , յերկ-
նից . Ոչ փիլիսոփայ մի , այլ նա , որ արեգակն է զօրութեան և ի-
մաստութեան , որոյ մէկ ճառագայթն է փիլիսոփայից հանճար : Այ-
ցելուդ Յիսուս է , բժիշկդ նոյն ինքն արարիչդ է :

Ի՞նչ , արհամա՛րհ կը թուի քեզ Յիսուս անունն , անհնչակա՞ն է
ձայնն յունկն քո : Այո՛ , «կերպարան և վայելչութիւն չունի .» սա-
կայն այն երևոյթ յընդունելութիւն պէտք է յօժարէ զքեզ և ոչ
ի մերժումն : Աշխարհ , դու զերևոյթ կը յարգես , արտաքին փայլ և
փողփ կը խնդրես , և Յիսուս , արեգակն փառաց , կ'առնու զանձամբ
անշուք քօղ մը , որ ուսուցանէ քեզ ներքին արժանիք նկատել , որ
վարժէ զքեզ ի խոնարհութիւն յարգելոյ զարժանիս թէև անշուք
երևոյթի տակ , իւր երևոյթը պայման մի կ'առաջարկէ . Ո՛վ որ զՅի-
սուս բժիշկ ընտրել կ'ուզէ , խոնարհիլ պարտի : Ուրեմն կը ճանաչէ
ախտդ , և իւր առաջին հարուածն արմատին կ'ուղղէ . ուրեմն ճըշ-
մարիտ բժիշկդ է Յիսուս :

Ճմարիտ է . Յիսուս ոչ փիլիսոփայ է և ոչ փիլիսոփայի աչակեր-
տեալ , չունի այն փայլուն անուն : Այս մասին տարբեր է այն օրէնըս-
դիրներէն որ աշխարհի վերայ հռչակեցան : Սողոն , Աթենացոց օ-
րէնսդիրն , փիլիսոփայ էր : Զալէկոս և Քարոնդաս օրէնսդիրք մեծին
Յունաստանի , աչակերտեալ էին Պիւթագորայ : Դրակոն , Յունաց
առաջին օրէնսդիրն , երևելի մարդ մ'էր , իմաստուն համբաւեալ :
Լիզուրկոս , Սպարտացոց օրէնսդիրն , նախ բազմաժամանակեայ ու-

ղեկորութիւն մը ըրաւ ի Կրետէ, յԱսիա և յԵգիպտոս, որ ազգաց օրէնքն դիտէ և իմաստնոց ու փորձառուներու խորհուրդ հարցնէ : Սակայն Յիսուս, Հրէաստանի մէջ գեղջուկ կեանք կը վարէ, հասարակ արուեստի մի կ'ըբաղի ընդ երկար, քաղաքակիրթ աշխարհներ չայցելէր, Յունաց փիլիսոփայութենէն թափուր է : Ուրիշ օրէնսդիրք աղղին մեծամեծաց կամ թագաւորաց խնդրանօքն ու հրաւիրանօքն յօրէնսդրութիւն կը ձեռնարկեն, Յիսուսի ազգայնոց մեծամեծքն թշնամի կը լինին և կը դիմամարտին Յիսուսի :

Սակայն այս անգէտ, աննշան, անպաշտպան արհամարհեալ Յիսուս միայն երեք տարուան մէջ կը սերմանէ սերմն բարեկարգութեան, ոչ Հրէից համար կամ մասնաւոր ժողովորդեան մը, ինչպէս ուրիշ օրէնսդիրք, այլ բոլոր ազգաց և ազանց համար : Մշտնջենաւոր և տիեզերական բարեկարգութեան հիմն կը դնէ որոյ վերայ տասնևութ դարէ ի վեր ազգք և ժողովուրդք կը հաստատուին : Թագաւորք և պետք, իշխանք և կրօնական գլուխներ, փիլիսոփայք և գիտունք այս հիմնարկութիւնը բոլոր ուժով ջանացին տապալել, կը կարծէին քակել սակայն, զարմանալի՜ բան, կը շինուէր. կը ծաղրէին, կործանումն կը գուշակէին, ինչպէս ցարդ կը գտնուին, սակայն այն շինուած դար քան զդար մեծցաւ և հաստատուեցաւ :

Լիզուրկեան, Սողոմեան և այլ մարդադիր օրէնք թառամեցան իբրև ծաղիկք դիւրաթարչամ, սակայն Յիսուսի օրինաց և բարեկարգութեան սերմը աշխարհի վերայ կ'ընձիղէ և կաճի անընդհատ : Թէպէտ դեռափիթիթ վիճակին մէջ իսկ աշխարհի համայն զօրութիւնք, նիւթական և իմացական, իբրև փուշք ուզեցին հեղձացուցանել զտունկն աստուածատունկ, սակայն նա հրաշապէս կոտրեց այն յունական փիլիսոփայութեան և հռովմէական զօրութեան փուշերն, և աճեցաւ. արհամարհեց սպառնալից փոթորիկներն և ահեղ հեղեղներն, որ յարձակեցան ի վերայ, և բարգաւաճեցաւ : Զարդիս իւր ճիւղեր լայնածաւալ կը տարածին ընդ համայն երկիր մինչև ի Հընդիկս, ի Ճաբոն, յԱփրիկէ, յԱմերիկա :

Յիսուս այսպէս բոլորովին տարօրինակ բարեկարգիչ է ըստ ամենայնի : Իւր կրթութեան, իւր աշակերտաց, իւր սակաւօրեայ անձնական վաստակոց, իւր հզօր հակառակորդաց նայելով : Տարօրինակ յաջողութիւն, որ կը գործուի ոչ հիւթական զօրութեամբ կամ իմացական կարողութեամբ և ճարտարխօսութեամբ, այլ հզօր ճշմարտութեամբ և սրտերու խօսող հոգևով մի :

Ուրեմն իրաւամբ կ'ըսէ Նաբօլէօն « Հնդկաց, Չինաց, Հռովմայեցւոց և ուրիշ ազգաց օրէնսդիրք զիս չեն կրնար զարմացնել . . . անոնք

լով մարդ էին: Բայց Յիսուս այնպէս չէ: Անոր վրայ ամէն բան հիւսնալի է ըստ իս: Անոր միտքը կ'ապշեցնէ զիս, և կամբը կ'ամօլցնէ: ՉՅիսուս որ և իցէ ուրիշ մահականացուի հետ բաղդատել անհնար է: Ես կը ճանչնամ զմարդիկ, և կը վկայեմ թէ Յիսուս լով մարդ չէր:”

Արդ, ժամ է առնուլ ի քնին թէ Յիսուս ինչ զորաւոր միջոցներ կը գործածէ ի դարման մարդկային ազգին. ինչ են այն ճշմարտութիւնք և այն սրտաշարժ և հզօրիչ հոգին:

1. ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

Փիլիսոփայք բարոյական ճշմարտութիւններ աւանդեցին աշակերտաց: Սակայն նոցա դրութիւնք, առանց բացառութեան, ամէնն ալ ունէին հիմնական թերութիւններ. առանց ճշմարիտ հիմանց հնար չէր ճշմարիտ բարոյական:

Աստուած նախ քան զգալուստ ֆրիստոսի յաշխարհ, տաննարանեայ օրէնքը տուած էր Հրէից ի ձեռն Մովսէսի. այն օրէնք կատարեալ էր, Աստուածային իմաստութեան դրոշմը կը տեսնուի իւրաքանչիւր պատուիրանի վերայ: Ոչ ոք յօրէնսդրաց կարաց երբէք զնմանն արտադրել:

Յիսուս անձամբ այց ընելով աշխարհի, ինչ ինչ ճշմարտութիւններ պարզեց, և օրէնքը իւր օրինական բացատրեց, և հաստատեց դրութիւն մի, որոյ անկեղծ աշակերտաց սրտին վերայ կը գրէ օրէնքը:

Բաղդատամբ Յիսուսի, բոլոր փիլիսոփայք և օրէնսդիրք անյատակ ստորնութեան մէջ կը մնան. որք ոչ միայն չկարացին կատարել զոր ինչ վարդապետեցին բարի, այլ և ոչ իսկ կարացին գէթ շըրթամբ ըսել և երեակայութեամբ կազմել զկատարեալ ճշմարտութիւն և զօրինակ:

Յիսուսի բանից և սկզբանց սքանչելի որպիսութիւններն բացատրել չունիմք, այն ընդարձակ գործոյ է: “Նայեցէք,” կ'ըսէ Բուսօ իսկ, “փիլիսոփայից գրեհնոյն բոլոր իրենց փառօքք, ի՞նչ ստորին են նոքա առ այնու (առ Ս. Գրովք):” Արդարև մարդկային փիլիսոփայութիւնը Ս. Գրոց քով իբրև ճրագ է առ արեղակամբ:

Սակայն զոր ինչ Յիսուս ըրաւ՝ առաւել զարմանալի են քան զոր ինչ խօսեցաւ: Չոր ինչ Նա կարաց ի տես ածել աշխարհի արդեամբք, մարդկային լեզուն և ոչ կարող է ի բան բերել: Յիսուս շատ հրաշք գործեց, սակայն այնպիսի հրաշից տեսարան եղան իւր բարք և վարք, որ բազմապատիկ առաւել սքանչելի են, այո՛, նաև անհասանելի մեր մտաց: Եւ այս վարքն ու գործք առաւել իմաստայից և լուսաւորիչ

են քան խօսք նորա և ուսուցմունք :

Ի՞նչ են այս հրաշք , ի՞նչ են այս արարք :

Յիսուսի թշնամիք ի խնդիր էին դոյզն ինչ արատոյ , որով զայն ամբաստանել կարենային , սակայն ընդունայն կը հսկէին . ոչ բանիւ և ոչ իսկ արարիւք երբէք զթեցաւ ի ճշմարտութենէ և յարգարու թենէ , և ոչ մազիւ չափ :

Այս անմեղութիւնը անօրինակ հրաշք է : Թշնամիք կոչեցին զնա հայհոյիչ , գիւաշունչ , կերող և արբեցող . համարեցան ևս թէ օրէնքն ուղիղ չհասկնար Այն , որ հեղինակն և տուիչն էր այն օրինաց : Համբերեց :

Կը մատչին դառնագոյն աւուրք : Ի՞նչ աղէտալի ժամ կ'անցունէ ի Գեթեմանի . ո՞րչափ արտասուք և քրտունք կը հեղու , և ինչո՞ւ : Ինչո՞ւ արտասուեն այն աչեր սիրալիր , քաղցրահայեաց և սրբափայլ . ո՞չ , կ'արտասուեն փոխանակ անզգամ և պիղծ մարդկութեան , ի քաւութիւն մարդոյ , որ են աչք դժնեայ , նախանձալից , բժախնդիր , շահաւէտ , ցասմնալիր և թիրահայեաց : Ի՞նչ զարմանալի մարդասիրութիւն :

Ինչո՞ւ կը հեղուն ոլոռն ոլոռն քրտունք , ի՞նչ բեռ ունէր Յիսուս , ի՞նչ խոնջութիւն : Ա՛հ , ունէ՛ր մեծ բեռ մի , մարդկային մեղաց լեռններն ստանձնած էր անմեղն և անարատ : Կը գովենք այն անձն , որ տկար ընկերին բեռն կը տանի , ի՞նչ գովեստ արժանի կրնանք ընծայել Յիսուսի հզօր մարդասիրութեան , որ աշխարհի մի լեռնահանդոյն աղէտներն յանձն կ'առնու : Ի՞նչ մարդասիրութիւն գերմարդկային :

Կուգան թշնամիք ձեռս յետս կապած կը տանին յատեան . ինչ զրպարտութիւն որ ի նա կը ջանան հաստատել վար կ'անկանի , ամենուստ հրացայտ հայեացք կը սեւեռին ի հեզն . կը կրճտեն զատամուս , ծարաւի են արեանն : Մեղսալից ծառայք կը դատափետեն իրենց Տէրն : Սա ոչ ինչ կը պատասխանէ , լռիկ մնչիկ կը կենայ : Սակայն հզօր կը ճարտարախօսէ համբոյր դիմօք , հեղ կերպարանաւ , քաղցր աչօք և անխոնջ համբերութեամբ . սքանչելի՛ շատագովութիւն , զոր ոչ ոք ի մահկանացուաց կարաց ընել : Անհուն արգարութիւնը ծայրայեղ անիրաւութենէ կը դատուի . այս զիջման խորութեանը ո՞ր կորովամիտ կրնայ թափանցել : Արգարութեան ովկիանը կաթիլի մի նման կը սեղմի յանձին , առանց դոյզն ծփանաց և զեղման . աս ի՞նչ հրաշք է , ի՞նչ զօրութիւն է . և ի՞նչ օրինակ է մարդասէր զիջման և համբերութեան :

Կը ստիպեն չարամիտ խորհրդով որ ըսէ թէ ինքն ո՛վ է : Յիսուս գիտէր նոցա միտքը , ըսաւ զոր ինչ արդէն ըսած էր հրապարակաւ ,

թէ ինքն Աստուածային անձն է . և ահա կը դատապարտեն զնա : «ի խաչ հան», կը գոչէ Խորայէլեան ժողովուրդն այն անձին համար, որ իրենց անզուգական բարերարն էր և արդէն մարդասիրութեամբ լցուցած էր զիրենք : Նա իրենց կամ իրենց սիրելեաց աչեր շնորհեր է, ականջներ, լեզուներ . նաև անդամալոյծներուն շարժում, և մեռելոց յարութիւն պարգևած է անօրինակ մարդասիրութեամբ . և իրենք, «ի խաչ հան», կ'աղաղակեն սոսկալի և պժգալի ապերախտութեամբ . սակայն Յիսուս կը լռէ, ո՛վ զարմանալեաց : Որպիսի՞ գերազանց օրինակ ներողամիտ և մեծախոհ երկայնմտութեան :

Տիեզերաց վեհապետին ապտակ կը հանեն ոտիցը փոշիք, ծաղրու ծանակ կ'ընեն զայն, փշապսակ կ'ընեն գլուխը, Նա կը լռէ : Նա, որոյ «Ես եմ» ասացուածն գետին տապալեց անոնք, որ եկած էին զինքը կալանելու : Նա, որոյ մէկ ակնարկ կայծակնացայտ կրնայ զտիեզերս լափել, իւր կատաղի, անօրէն և վատթար չարչարիչներն անպատիժ կը թողու : Դիմադիր շարժում մի չեն ըներ այն բազուկներ, որ տիեզերաց ահագին գունդերն կը շարժեն, կը զիջանին ի կապանս և ի բեւեռ : Աս ի՞նչ հրաշք է . լիուլի կարողութիւն, լիուլի անմեղութիւն մէկ կողմ, լիուլի տկարութիւն և լիուլի անիրաւութիւն միւս կողմ անպատիժ :

Ի վերայ խաչին, ահեղ չարչարանաց մէջէն ինչ աչօք կը հայի ի թշնամիս իւր : Զաշխարհ ջրով լեցուցած, բոլոր մարդոց առատ և անոյշ ջուր է պարգևած ձրի, սակայն նոքա քացախ կը մատուցանեն Նմա երբ կը պապակի : Այսպիսի անագորոյն թշնամեաց վերայ նոյնժամ կը նայի առանց ցասման և առանց վրէժխնդրութեան ողւոյ : Մանաւանդ թէ, ո՛վ հրաշալեացս, կը նայի ի նոսա հեշտ, ներող և կարեկից աչօք . և կը մտղթէ առ Հայր «Թող սոցա :» Ի փրկութիւն և յերջանիկ կենդանութիւն իւր թշնամեաց կը մեռանի . որպէս զի Արդարութեան վրէժխնդիր ձեռքէն ազատէ ապստամբ մարդկութեան կեանքը, զիւրն կու տայ փրկանք : Ո՞ր միտք կրնայ այս սիրոյն բարձրութեանը հասու լինել, այս տիեզերահրաշ սքանչելեաց, թըշնամոյն բարերարելու այս վսեմ օրինակին :

Յիսուս այսպէս կը մեռնի ի խաչին անարդանաց :

Ինչ նախատինք և չարչարանք որ կրեց Յիսուս հանդերձ իւր մահուամբ՝ կ'անուանենք «փաչ Յիսուսի» : Սիրոյ այս փառաւոր և գերապանծ գործն է, որ աշխարհ յիմարութիւն կը կոչէ . ի՞նչ ճըշմարտութիւններ կը քարոզէ խաչն, ի՞նչ սէր, իմաստութիւն, զօրութիւն, ևն, կը նշանակէ նա : Այո՛, խաչն զԱրարիչ կը ցուցնէ մարդկան իւր սիրելի և գրաւիչ ստորոգելեօքն, անհուն սիրով, խոնար-

հուժեամբ , հեղուժեամբ , ողորմութեամբ և իմաստութեամբ : Միանդամայն ցուցիչ է թէ հոգին մեծ արժէք ունի յայս Աստուծոյ , թէ անդր քան զգերեզման կեանք կայ , թէ այն կենաց աղէտք կամ երանութիւնք մեծամեծ են : Ո՞վ կրնայ , ո՞ր գիտուն , ո՞ր իմաստուն , ո՞ր փիլիսոփայ կրնայ գէթ մտածել այսպիսի իմաստուն դարման : Մարդուն անդգամ , անվստահ և անհաւատ սիրտն բժշկելու համար անկարելի է դռնել ազդողագոյն դարման :

Չկայ և չկայ մտածութիւն մը առաւել նպաստաւոր յուղղութիւն մարդուն քան զոր ինչ բրաւ Յիսուս ի փրկութիւն նորա . այո՛ , նըպաստաւոր և օժանդակ մտածութիւն դառնալու առ Աստուած , իւր բոլոր մարմնական , իմացական և բարոյական ոյժն նուիրելու Փրկչին , հաւատով խնդրելու ի նմանէ ամենայն բարիք և շնորհք , վստահութեամբ հնազանդելու նորա օրինաց , հեղ լինելու , խոնարհելու , գթալու , ներելու , նեղութեանց և անիրաւութեանց տանելու վեհանձն լուութեամբ և անխոնջ համբերութեամբ :

Ոչ միայն Յիսուսի վարք , այլև նորա աւանդած սկզբանց իւրաքանչիւրը կը փայլի աստուածային իմաստութեամբ : Ամէն անոնք որ անկեղծ ճշմարտութեամբ կը կարդան Ս . Գիրքը , կը համոզուին թէ Յիսուս Գրիստոս աշխարհի լոյսն է , անկեալ մարդկութեան Փրկիչն է : Ինչպէս որ ամէն նիւթ և մետաղ իւր տարբեր ճառագայթն ունի , այնպէս որ գիտունք ցոյացեալ լուսոյ ճառագայթներէն կը գիտնան թէ երկնային մարմինք ինչ նիւթերէ բաղադրեալ են . այնպէս ալ Յիսուսի և Ս . Գրոց գերազանցութիւնքն ուշիւ գիտող ո՛րեւիցէ մարդու անհնար է չառնուլ ի միտ թէ նոցա ծագումն նոյն ինքն ի Հօր Աստուծոյ է :

2 . ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ Ի ԲԱՐՁԱՆՑ

Յիսուս ըսաւ աշակերտացը . «Նստարուք ի քաղաքիս յերուսաղէմ , մինչև զգեհնուցուք զօրութիւն ի բարձանց :» Յովհաննէս ըսաւ վասն Յիսուսի . «Նա մկրտեսցէ զձեզ ի Հոգին Սուրբ :» Աւետարանաց մէջ բազում ուրեք բացայայտ ցուցուած է Ս . Հոգւոյն անհրաժեշտ կարևորութիւնը :

Յիսուս հզօր ճշմարտութիւններ աւանդեց , սակայն նաև սա ճշմարտութիւնը աւանդեց թէ առանց Աստուծոյ մասնաւոր օգնութեան անհնար է մարդոց կանգնիլ անկմանէն : Կ'ուզէ նա որ իւր գիրքը կարդացող աշակերտներն միշտ զգան թէ աստուածային զօրութեան կարօտ են և խոնարհութեամբ խնդրեն զայն հանապա-

զօր իբրև հողւոյ հաց կենսաւէա : Եթէ այսպէս չլինէր , մարդիկ նիւթականութեան կը յարէին և միջոցը բաւական համարելով՝ Աստուծոյ հետ պաղ յարաբերութիւն պիտի ունենային :

Որպէս զի Յիսուսի աշակերտն ոչ միայն իմացականութեամբն այլև սրտին ու կամօքը նորոգուի , պարտի Ս . Գիբքը կարդալուն հետ Աստուածաշունչ զօրութիւն խնդրէ ի Յիսուսէ , որ մարդասիրական և աստուածապաշտական զգացմամբք սիրտը մաքրուի և կամքն իւր գերութենէն տակաւ առ տակաւ ազատի :

Ըստ երկու գլխաւոր միջոցներուն զոր Յիսուս կը դործածէ ի դարման մարդոյ , երկու միջոց կայ , զոր պարտի մարդ ի կիրարկանել որպէս զի ընդունի զդարման : Այս երկու միջոցներն են ընթերցումն և աղօթք , երկու երակներ , որոց միջոցաւ հիւանդ մարդը զօրութիւն պիտի ընդունի ի հոգի իւր , և պիտի լինի ինչ որ պարտի :

Ա . ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆ

Արարչին կամքը կարդալ : Արարչին վեհ ու վսեմ ստորոգելիքը կը պատմեն տիեզերք : Ուստի Յիսուսի աշակերտին օգտակար է պարապիլ յուսումն ազգի ազգի գիտութեանց : Սակայն ամէն մարդու պարագայք թոյլտու չեն այսմ :

Բայց տիեզերն երկու է : Կայ տիեզերք մի , զոր կրնայ մարդ իւր ձեռաց վերայ առնուլ , այնչափ փոքր է . սակայն կայ անոր մէջ անհուն ընդարձակութիւն , որում անհաս է միտք մարդկային : Այս տիեզերի մէջ կը տեսնես խորութիւն և բարձրութիւն անսահման ինչպէս միւսոյն մէջ : Այո՛ , կայ Աստուածաշունչ գրոց մէջ Յիսուսի խոր գիշումը , որոյ չափն չենք կրնար ըմբռնել , ողորմութեան և սիրոյ անսահման ընդարձակութիւն , կատարելութեան անհաս բարձրութիւն : Նիւթական տիեզերին մէջ Աստուծոյ սրբութիւնն ու ողորմութիւնը չեն գար ի նշմար , այլ զօրութիւնը , իմաստութիւնը , բարութիւնը և արդարութիւնը , որոց շնորհիւ մարդ ի գոյ եկաւ , իսկ այս զարմանալի տիեզերին մէջ արեգափայլ կը փողփողեն Արարչին սրբութիւն և ողորմութիւնը որոյ շնորհիւ մարդ երկրորդ անգամ կու գայ ի գոյ , կու գայ ի կեանս ճշմարիտ :

Ահա այս քաղցր ստորոգելեաց արդիւնքը կարդալով Նոր Կտակարանի մէջ , մարդ առաւել քան զառաւել Արարչին բարեկամութեանն ու յարաբերութեանը բաղձանք կ'զգայ , իբր թէ այս յանկուցիչ ստորոգելեաց , սիրոյն և ողորմութեան ձգողութենէն քաշուելով հետզհետէ յԱրարիչն և ի Հայր իւր կը մերձի : Նաև իւր

որտին սէրն ու ողորմութիւնը կը սնանին և կը զարգանան այն ստորոգելեաց աղոթցութենէն :

Միայն թէ չ'կարծուի թէ այս ընթերցման երակէն եկող սնունդն սպառելի է . անգամ մի ընթերնելով կամ քաշելով չառնուիր բոլոր սնունդն , սխալ է : Ուշադրութեան շրթունքով հետզհետէ որչափ աղէկ բռնէ մարդ Ս . Գրոց կաթին ստինքը , այնչափ առատ գամ քան զգամ կը ծծէ անխարդախ և բանական կաթը , և այնչափ առատել համ կ'առնու : Մարդ ամէն օր պահիկ մի այս ստեանց պարտի յարիլ , անհուն իմաստութեան ստեանց , և սնունդ առնուլ , որ անսպառ կը հեղու և կը յորդէ որչափ երկարակեաց կենօք զայն վայելէ մէկը : Մանաւանդ թէ մարդ որչափ և զարգանայ բարոյական զօրութեան մէջ տակաւին կատարեալ չլինիր , և կարօտ է միշտ այն սննդեան : Նարօլէօն կ'ըսէ թէ Աւետարանը «կարդալէն չեմ ճանճրանար , ամէն օր և միօրինակ հաճութեամբ կը կարդամ» : Գրիստոնէական զգացմունք և Աստուած ճանաչելու տենջն է այն համեմը որ ամենէն աւելի քաղցր կը գործէ զՍ . Գիրս . սակայն գիտնական և բանասիրական դիտմամբ իսկ զանոնք ընթերնուլ մեծ հաճոյք կրնայ լինել ուսումնականաց . քանզի այս գրոց մէջ ամէն տեսակը կայ . պատմութիւն , բանաստեղծութիւն , խրատ , վարդապետութիւն , ատենախօսութիւն , և այնչափ սքանչելի է իւր լեզուին կողմանէ շատ տեղ , որ ոչ մէկ մարդաշունչ զիրք կրնայ ի կշիռ դալ ընդ նմա : Այս տիեզերն ըստ ամենայնի կատարեալ է :

Բ . ԱՂՕԹԻ

Մարդ ի պատկեր , ի նմանութիւն Աստուծոյ արարչագործեալ է , և օրինաւոր յարաբերութիւն ունենալով կրնայ նորոգիլ ի նմանութիւն Նորին , յորմէ անկեալ է : Ս . Գիրք ընթերնուլ իբրև Արարչին խօսքերն , Արարչին հետ յարաբերութիւն ընել է . սակայն պարտ է «ստէպ կալ աղօթից» և իւր սիրտը բանալ նմա , խնդրել ի նմանէ զՍ . Հոգին , որով կարենայ մարդ Աստուծոյ հաճոյ լինել իւր բոլոր շարժմանց մէջ , և մատուցանէ նմա շնորհակալութիւն , խօստովանի իւր զանցառութիւններն :

Աղօթել , խօսիլ առ էն դերաբուն . ի՞նչ փառաւոր գործ : Աղօթել , փառաբանութիւն մատուցանել իւր և համայն էից Արարչին և ինամակալին , Բովանդակին ամենայն կատարելութեանց . որպիսի՞ կարևոր պարտք : Աղօթել , հոգւոյն վէրքերն բանալ ամենակարող բուժիչ ներգործութեան առաջի . ի՞նչ կարևոր գործ : Աղօթել ,

տկարութիւններն, դժուարութիւններն և շուարումներն հզօր և իմաստուն Հօր յանձնել. ի՞նչ մխիթարութիւն: Աղօթել, հոգւոյն աղնիւ ցաւերն, աղնիւ ուրախութիւններն, աղնիւ իղձերն զարթուցանել և յուզել. ի՞նչ ազգու միջոց հոգին աղնուագոյն ընելու: Աղօթել, անհուն իմաստութեան նայիլ, անհուն սիրոյ և անսահման բարձրութեան յառիլ. ի՞նչ նպաստաւոր դիրք զանձն ճանաչելոյ և հպարտութիւնը կործանելոյ: Աղօթել վերջապէս, նստիլ կատարելութեան տիպարին առջև. ի՞նչ կարևոր և օգնական դիրք ի կենդանութիւն այն տկարացեալ նմանութեան, որով Արարչին պատկերն է մարդ:

Սակայն որովհետև մարդ տկար է, անկեալ, դերի, տղէտ և թերութեամբք վարակեալ, հնարաւոր է որ կարենայ Հզօրին, Բարձրելոյն, Ազատին, Իմաստնոյն և Կատարելոյն առջև ելնել արժանաւոր խոնարհութեամբ, պատկառանք, եռանդեամբ և սիրալիր զգացմամբ. ոչ, հնարաւոր չէ: Այսպիսի դործ մի պատժոյ և ցասման Արարչին ոչ թէ շնորհացն է արժանի: Բայց Յիսուս այնպիսի իմաստուն և մարդասէր կարգադրութիւն ըրած է, որ մարդ կարենայ այնչափ ախտարոյժ և սիրասնոյց յարաբերութիւնը վայելել. «յանուն իմ» խնդրեցէք ըսած է. իւր աշակերտաց աղօթքն, թէև անարժան, սակայն իւր ձեռքովն կը մատուցանէ ՚ի դահ Հօր. և զՍ. Հոգին կ'առաքէ սրտին հետ խօսելու և զայն յարժանաւորն համոզելու և խրախուսելու:

Ահաւասիկ այն իմաստուն եղանակն և հզօր դարմանը, որով Յիսուս, անկեալ մարդկութեան բժիշկն, կը դարմանէ զմարդ: Մարդկային ընկերութեան մէն մի անհատը առանձինն խնամով կը դարմանէ և այսպէս բոլոր ազգերն կը կանգնէ: Անհատը սննդեամբք կը զօրացնէ և ի նմանութիւն Արարչին կը բարգաւաճէ զայն, Կատարելութեան և ճշմարիտ մարդկութեան կը տանի օր ըստ օրէ, և այսպիսի անդամներէ բաղկացեալ ազգ մի օր քան զօր զօրութիւն և կեանք կ'առնու:

Յիսուսի դարմանը մարդուն բարոյական ախտաւորութեանը կը վերաբերի, յորմէ կ'աղբերանան ազգաց և անհատից աղէտք. ուստի որչափ բարոյականը բարւոքի, նոյնչափ աղէտք կ'ամբքին: Յիսուսի դարմանը, կ'ըսեմ, թէև անուղղակի, սակայն իբրև առաջին ազգու միջոց, կը բարւոքէ մարդուն նաև նիւթական և իմացական վիճակն: Այս կէտը համառօտիւ պարզենք:

1. ԱՌՈՂՋՈՒԹԻՒՆ

Արդէն առիթ ունեցած ենք ըսելու թէ ակտք և տկարութիւնք մարմնոյ կը պատճառին առաւելապէս ի վատթարութենէ բարոյականի :

Յիսուսի ճշմարիտ աշակերտը կը խորշի և կը դարչի շնութենէ , սրկորածէտութենէ , անդործութենէ , որ աղբիւր են ակտից : Նա չուղէր այն փառամոլութիւնը որ զմարդ ծանրակիր մտատանջութեամբ կը շարչարէ . ոչ այն արծաթսիրութիւնը որոյ մղմամբ քարէ ի քար կը զարնուին ագահք . ոչ այն ցասմնտութիւնը որ կը լավի մարմնոյ ոյժը . ոչ այն ոգելից ըմպելեաց մոլութիւնը որ զմարմին կը հրդեհէ և կը շարչարէ , որ զախտս և զմահ կը հրաւիրէ . ոչ այն երկիւղն և մարմնածախ կասկածներն որ իբրև որդունք կը կրծեն զսիրտ գողոց , խարդախաց , մատնչաց , սպանչաց ևն :

Ընդհակառակն Յիսուսի հաւատարիմ աշակերտաց հոգին ընդհանրապէս յանդորրու կայ . խիղճը բարոյական ճշմարիտ ուրախութեանց խնճոյք կը վայելէ . ամենէն հզօր և իմաստուն էակը իւր պաշտպան և Հայր ունի . ներկայի , ապագայի և յաւիտենականութեան համար աներկիւղ և անկասկած է . երջանիկ է . և ի հարկէ այսպիսի հոգւոյ արբանեակ մարմինը առողջութիւն և զօրութիւն կը վայելէ . այս բնական է :

Ուրեմն դաստիարակութեան մարմնական ճիւղոյն կեանքն քրիստոնէական ոգիէն կը բղխի , առանց որոյ ազգի մի մարմնական դաստիարակութեան էական պայմանը կը պակսի : Իսկ որ ազգ որ է Յիսուսի աշակերտի եռանդեամբ , այն կ'ազատի այն սովորութիւններէն որ զմարմին կը մաշեն և այն մոլութիւններէն որ զայն կը հաշեն , սեռական կարողութիւններն կը կործանեն , և այլևայլ ակտից սերմանիքը կը ցանեն յապագայս : Մոլութիւնք առաւել կոտորած կ'ընեն ազգի մի մէջ քան բարբարոսաց ասպատակութիւններն . ուստի երբ ազգին անհատք ազատին ի մոլութեանց և անդորր լինի իրենց ներքին կացութիւնը , արագ կ'աճի այն ազգ և կը բարգաւաճի :

2. ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Որովհետև քրիստոնէական ոգին կեանք է մարմնոյն , հետևապէս առողջութեամբ կրնայ տոկալ աշխատութեանց , մտաւորական և մարմնական վաստակոց , որով և կը շահի :

Մոլութիւնն ու դատարկասիրութիւնը շատերու աղքատութեան

պատճառ է. Յիսուս իւր աշակերտաց կ'ըսէ, «Որ ոչն գործիցէ և կերիցէ մի.» ուստի նոքա աղքատութեան այս պատճառէն ևս աղաա կը մնան աշխատասիրութեամբ և գործունէութեամբ :

Կան բազումք որ ամէն գործոյ և պաշտօնի չեն հաճիր, փոխանակ իրենց սկզբունքը բարձր ընտրելու, գործոյ բարձրութիւն կ'ուզեն, և այս վեհանձնութեամբ գեղեցիկեալ հպարտութիւնը աշխարհի վերայ շատերու աղքատութեան պատճառն է : Ոմանք յետ անկանելոյ յընչից կամ ի դրամագլխոյ՝ չեն զիջանիր ի փոքր գործ, և անկարելի կը լինի նոցա վերստին բարձրանալ ի նախկին վիճակ : Սակայն Յիսուսի աշակերտաց մեծութիւնն իրենց խոնարհութիւնն է, իրենց Տեառն և վարդապետին հետևող են. Նա կ'աշխատէր, և հիւանութիւն էր իւր արուեստ :

Աշխարհասիրութիւնն ու ագահութիւն ո՛րչափ շատերու անկում պատճառած է գահավէժ տեղեր մղելով զմարդիկ : Աշխարհի վերայ աննման օրինակ եղաւ և առաջնորդ մանկտին յարգելու և սիրելու. «Թոյլ տուք մանկտոյդ գալ առ իս» ըսաւ, և օրհնեց զնոսա : Յիսուս կը վարդապետէ ժողովրդեան թէ մանկունք արժանի են նկատողութեան. և պէտք է ամենայն զգուշութեամբ վարուիլ նոցա հետ և խնամել : Կը վարդապետէ նաև հաւասարութիւն, և իգական սեռը իւր անկումէն կը բարձրացունէ, որով և զնոսա մտաւորական մշակութեան արժանաւոր և կարօտ կը հանդիսացունէ : Կը յայտնէ մարդկան մեծ վախճանը, մեծ վտանգն, մեծ գործերն, ծանր պատերազմը, որով խորհելու նիւթ և ստիպում կ'ընծայէ մտաց, և խորհելու կարողութեանց խնամ տանելու ծանր և արժանաւոր պատճառներ կը թելադրէ :

Ահա այսպէսով կը յորդորի Յիսուսի ջերմ աշակերտող ժողովուրդն հոգ տանել դաստիարակութեան ոչ միայն արականաց, այլ և իգականաց. ոչ միայն հարուստներու, այլ և աղքատաց. ոչ միայն ողջ և առողջ եղողներու, այլ և համերց և խլից. ոչ միայն դեռահասից, այլ և չափահասից : Ի հարկէ այսպիսի ժողովուրդողջ և կորովի իմացականութիւն կ'ունենայ :

Ահա Սէնդ-Հիլէրի, Գաղիացի պատմչին, դիտողութիւնը : «Ես շատ ճամբորդութիւններ ըրած եմ Եւրոպայի թէ հիւսիսային և թէ հարաւային երկիրներուն մէջ, և ամէն տեղ սա դիտած եմ որ, այն երկիրներուն մէջ, ուր Աստուածաշունչը հիմ չէ ընկերութեան և դաստիարակութեան և վարուց, տղայոց և ամէն աստիճանի մարդոց համար յատուկ գրքեր չկան : Այսպէս է Սպանիոյ, Իտալիոյ, և նոյն իսկ Գաղիոյ, միով բանիւ այն երկիրներուն մէջ ուր Ս. Գիւրքը չը-

կարդացուիր : Գերմանիոյ և Անգղիոյ մէջ, ընդհակառակն, տղայոց և ամէն աստիճանի մարդոց համար առատ դրժեր կան :”

Ս. Գիրք կարգացող ժողովուրդեան անուս անհատներն ալ իրենց միտքը գործածելու առօրեայ առիթ ունին : Յիսուսի աշակերտը իւր պարտքերն կը ճանաչէ և կը սիրէ. իւր զաւակաց և ամուսնոյն միայն մարմինը խնամել չէ խորհուրդը. նոքա իմացական և բարոյական պիտոյք ունին. կը մտածէ, կը խրատէ, կը դիտէ նոցա վարքն ու բնութիւնը, կը դաստիարակէ զնոսա : Այնպիսին գոնէ ընթերցասէր է Ս. Գրոց, և նորա խնդիրներն ամէն օր և մանաւանդ տէրունի օրերն իւր միտքը կը շարժեն և կը զօրացունեն :

Յիսուսի աշակերտող ժողովուրդն իւր առից և տրոց բոլոր գործոցը մէջ ուրիշ պատճառներ ևս ունի իմացական կրթութեան : Նա չկրնար դժուարութեան յաղթելու համար սուտ, երդում, խարդախութիւն ևն գործածել. համղելու համար փաստ պիտի բերէ յառաջ, դժուարութիւնը բառնալու համար ուղիղ և արդար հնարք պիտի երկնէ :

Գարձեալ Ս. Գիրք այնպիսի սկզբունք կու տայ վարուց, որ ընդհանուր և համատարած են բոլոր գործոց վերայ. զոր օրինակ «ինչ որ ընէք, յանուն Տեառն Յիսուսի ըրէք” կամ “ի փառս Աստուծոյ :”

Արդ Աւետարանի աշակերտը ամէն օր տրամաբանութեամբ պիտի գրադի իւր գործոց մէջ. մասնաւոր գործեր ու պարագաներ ընդհանուր սկզբանէ մի հետեւական կամ ոչ հետեւական լինելն որոշելու համար, պիտի իւր սովորութիւններն ևս քննէ տեսնէ թէ սկզբանն համաձայն են թէ ոչ :

Ուրեմն յիրաւի ըսած է Հայր Հիասէնթ Գաղիացին թէ “Ս. Գիրքը կարդացող ժողովուրդ մը հանճարեղ և խոհական կ’ըլլայ :”

Կը տեսնենք թէ ֆրիստոնէական դաստիարակութիւնը հաստատուն նեցուկ է մարմնական դաստիարակութեան, և հզօր զօրավիզքն է իմացական դաստիարակութեան, ապա մեր ազգին դաստիարակութիւնը անզօր և ապիկար, նաև քնասակար կը լինի, եթէ Աւետարանը հիմ չլինի դաստիարակութեան : Նաև մեր ազգը իւր նիւթական շարիքներէն և հէք կացութենէն որպէս զի ազատի, անհրաժեշտ պէտս ունի որ Աւետարանի ոգին ստանայ : “Աստուածաշատութիւն առ ամենայն ինչ օգտակար է. և զաւետիս կենաց ունի զարդիս և զհանդերձելոցն” կ’ըսէ Յիսուս ի ձեռն Պօղոսի :

Ըստ այսմ է և բան Մօնթէպիէօի ի գիրսն Ոգի օրինաց. “Ֆրիստոնէական հաւատքն, որ կարծես թէ միայն հանդերձեալ կենաց

երջանկութեանը պատճառ պիտի լինէր, նաև այս աշխարհիս մէջ մեր երջանկութեանը պատճառ է:”

Յիսուսի շնորհաց օրհնեալ և երկնատուր կրօնքը ամենայն բարեաց պայման է: Այն մարդը, այն ժողովուրդը որ անձնատուր է Յիսուսի, այն Հզօր Արքային, կ’ընդունի ի նմանէ իւր ուղղութիւնը, իւր զօրութիւնը, իւր կեանքն, նաև քաղաքակրթութիւնը, որ դիւրածին և ապահով պտուղ է ֆրիստոնէութեան: Ճշմարիտ է թէ աշխարհի արդի լուսաւորութեան կամ քաղաքակրթութեան աղբիւրը ֆրիստոնէական կրօնն է: “Կառավարութեան մէջ քաղաքական իրաւունք մի, պատերազմի մէջ ալ ազգաց իրաւունք մի է թէ կայ, պատճառը ֆրիստոնէութիւնն է:” Կիլո ևս կ’ըսէ. “Ոչ ոք կրնայ ուրանալ թէ ֆրիստոնէութիւնը լուսաւորութեան առաջնորդ եղաւ . . . քանզի մարդոց զգացմունքը փոխեց, և նոցա միւսքն ու բարոյականութիւնը զտեց:”

ԵՉՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Կը թուի ինձ թէ որ ինչ ցայտայր ըսուեցան՝ բաւական են աս հետևութեան վերայ զկայ առնելու հաստատապէս թէ մեր ազգին վերականգնումը, կամ, Ֆիլիզական, իմացական և բարոյական կեանքը ճշմարիտ ֆրիստոնէութեան մէջ է. և ուստի ով որ ազգասէր է, ով որ ի փրկութիւն ազգին բան մը ընել կ’ուզէ, կը պարտի ջանալ որ ազգին մէջ Աւետարանը և ֆրիստոնէական ոգին տարածուին:

Հոս ինչ ինչ միջոցներ պիտի ցուցնեմ ի նպաստ այս գործոյն:

1. ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ Ս. ԳԻՐՔ

Աշխարհի և ազգաց վերականգնման այս գիրքը, հիւանդութեան այս դեղագիրը արդեօք է՞ր մինչև ցարդ աշխարհաբար հայերենի չթարգմանեց մեր ազգը:

Ոմանք կ’ըսեն թէ Հայ կղերը չհաւանիր այսմ, առ անի մի գուցէ ժողովուրդը լուսաւորի: Ես կ’ըսեմ, պատճառն այն է, որ դեռ եկեղեցականք և ոչ-եկեղեցականք զգացած չեն թէ այս գիրքը ժողովրդեան մարմնոյն, խելքին և սրտին կենսաւորիչ հացն է:

Կիսոց պատճառանքն ալ դրաբարի սէրն է, կ’ըսուի: Կը խիթան թէ դրաբարն ի սպառ կը խափանի և կը թաղուի, եթէ եկեղեցւոյ

պաշտամանց մէջէն երէն, իբրև իւր վերջին ապաստանարանէն: Իբրև թէ գրաբարն վաղ կամ յապաղ ազգին լեզուն ընելու համար՝ պէտք է որ եկեղեցեաց մէջ լսելի լինի:

Արդեօք այս սխալ խորհուրդն ունեցող շատեր կան:

Այն չէ այժմ խնդիր թէ գրաբարն ժողովրդական կարելի' է ընել թէ ոչ, պէտք է ընել թէ ոչ, կամ ինչ աստիճանաւ և փոփոխմամբ լաւ է ընել: Խնդիրն սա է թէ Ս. Գրոց աշխարհաբար թարգմանութիւնը արդեւք չէ այնպիսի նպատակի:

Վասն զի գրաբարն միայն Ս. Գրոց մէջ չգտնուիր, մեր ոսկի դարուն մատենագրութիւնը, զոր Հայր միշտ պիտի մեծարգէ ի սրտէ, գրաբար է, և ոչ ոք պիտի հաւանի որ նախնիք իրենց լեզուան չըլսօսին իրենց ազգին և զաւակաց: Զարձեալ, թէև Աստուածաշունչ գրոց աշխարհաբարն կարգացուի, գրաբար թարգմանութիւնը ձեռքէ չանկանիր, գրաբարին տեղեակներն զայն կը գործածեն, և միշտ գրաբարի հարստութիւնն ու փառքը կը լինի:

Միթէ նոր մատենագրութիւնը պատուականագոյն մասամբ գրաբարի գրկաց մէջ չէ՞: Մխիթարեան Հարք, մեր մատենագրութեան սոյն վերկենցաղոյն պատճառք, գրաբարը չգործածեցի՞ն ընդհանրապէս: Հ. Բագրատունի, Հ. Հիւրմիւզ ևն քաջ մատենագիրք գրաբարին այնպիսի կենդանութիւն մի տուին, յայն բարձրութիւն վերացուցին զայն, որ ոչ ոք կարող է ուշիւ դիտել զայն առանց ըզմայլման:

Թող Աստուածաշունչը աշխարհաբար թարգմանուի, և եկեղեցւոյ մէջ աշխարհաբարը կարգացուի, որ ժողովուրդը շինութիւն առնու. յայնժամ գրաբարին կեանքը չվերջանար: Գրաբարը թաղելու որոշում խիստ դժուար է, օգուտ, փառք, ազգասիրութիւն և կատարեալ լեզուի մի կարևորութեան զգացումն համագոյ կը ջատաղովեն գրաբարն. վախ չկայ կորստեան:

Ս. Գրոց աշխարհաբարն ոչ միայն գրաբարին մահաբեր չէ, այլև, ընդհակառակն ինձ կը թուի թէ, նորա վերականգնման այնչափ նպաստաւոր է որչափ կարևոր է ազգին կանգնմանը:

Ա. Վասն զի չկայ գիրք մի, որ ազգի մէջ լեզու տարածելու այն տրամադրութիւնն ունենայ, զոր ունին Ս. Գիրք. քանզի անիկայ կարգ մի մարդոց գիրքը չէ, ինչպէս ուրիշ գրքեր են, այլ «Կրօն» կրօնք: Փիլիսոփայն և ռամիկն, ուսեալն և ոչն, ընչեղն և անինչն, տէրն ու գերին, իշխանն և իշխեցեալն, մանուկն և ծեր, արուն և էգ առ հասարակ զայն ընթերցելոյ պէտս ունին, և պիտի կարդան վաղիւ, եթէ այսօր ոչ: Ուրեմն Ս. Գիրքն, այնու զի իւրաքանչիւրի

սերտ և յատուկ վերաբերութիւն ունի, յարմար է ամէն դասու մէջ լեզուի մասին ընդհանուր օրինակ լինելու, և ազդեցութիւն տարածելու :

Աստուածաշունչն այնպիսի գիրք է, զոր ոչ միայն ամէն ոք պիտի ընթերնու, այլ և յահապառայի ընթերնու, այնու զի նորա խորհուրդք անսպառ են, իմաստք նորանոր կը բխեն, քաղցրութիւնն աճեցուն է, և մարդ ցկեանս կարօտ է զայն կարդալու : Շատ յարմար է ուրեմն լեզուի բարեկարգութիւն գործելու ազդի մէջ՝ սրտի բարեկարգութեան հետ :

Ս. Գրոց խորհուրդք և խնդիրք այնպիսի են, որոց վերայ ժողովուրդն «Կէր Կէր Բա՛նալ» : Շատ հետաքրքրական և ջերմ վիճաբանութեանց առիթ կու տան Ս. Գիրք, նաև մեծամեծ պատճառներ կ'ընծայեն լուրջ խորհրդակցութեանց այն ծանր խնդրոց վերայ՝ որ մարդկան աստի և անտի կենաց որպիսութեանը կը վերաբերին : Այն խնդրոց վերայ պիտի խօսի երբ եկեղեցւոյ մէջ դաս առնու, երբ բարեկամաց հետ խօսակցի, երբ ընտանեաց մէջ աշխատի ի բարոյական շինութիւն նոցա : Եւ քանզի այս խօսակցութեանց նիւթերն Ս. Գրոց պատմութիւնք, վարդապետութիւնք և սկզբունքն են, բնական է որ նոյն Գրքին բառերն և ձևերն գործածեն, որով Ս. Գրոց քերականական ոճն ու լեզուն կը լինին ժողովրդական :

Երանի՛ թէ անյապաղ աշխարհաբարի թարգմանուէին Աստուածաշունչ Գիրք . երանի՛ թէ Ս. Պատրիարք Հայրն և կրօնական ժողով այս խնդրոյն ուշ ընծայէին . երանի՛ թէ Հայ երիտասարդք, քաջեր, բողոքէին եթէ անհոգութիւնը դեռ շարունակէր :

2. ՍՈՒՐԲ ԳԻՐԲՆ ՀԻՄՆ ԼԻՆԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Չիք դաստիարակութիւն առանց Ս. Գրոց : Համարձակ կ'աղաղակեմ յունկն ամենայն Հայոց, բարձրաձայն կը գոչեմ ասիկայ ազդիս երիտասարդաց, վարժապետաց, խմբագիրներուն, վարժարանից տեսչութեանց և հոգաբարձուաց :

Առանց Աւետարանի ոգին ի սիրտս ուսանողաց մուծանելու ջանից թերի են ամենայն ջանք . առանց Աստուածաշունչը ուսուցանելու աշակերտաց անհիմն են ամենայն ուսմունք, վիստակար և կործանիչ իսկ են : Քրիստոնէական ոգին է կենանք մարմնոյ, իմացականութեան և կամաց . ապա առանց Քրիստոսի Գրքին ճշմարտութիւններն իբրև աղ, իբրև համ, իբրև սնունդ խառնելու մարմ-

նական և իմացական դիտութեանց հետ, նոքա ամենայն թախուր կը մնան ի զօրութենէ և ի սննդենէ, նոցա զօրութիւնը թունաւոր կը լինի Հայ կեանքին ։

Այս ճշմարտութիւններն դառն թէ քաղցր, ինչպէս ալ թուին, ճշմարտութիւն են, ցուցինք ասիկայ ։ Վերստին հաստատելու պէտք չկայ ։

Ս. ԳԻՐԵՐ ԲՈՂՈՐ Հայ վարժարանաց մէջ անհրաժեշտ դասագիրք պէտք է լինի. այո՛, նոյն իսկ Ս. ԳԻՐԵՐ, թէև ուրիշ կրօնական գրեան գտնուին ։ Կրօնական կամ բարոյական դաստիարակութեան բուն աղբիւրը Ս. ԳԻՐԵՐն է, զայն աշակերտաց ուսուցանել պարտ է հանապաղօրեայ և կանոնաւոր դասատուութեամբ, և այն ոչ իբր վերացեալ դիտութիւն, այլ իբրև գործնական առաւել քան զայլ ուսմունս ։

Սուրբ Գրքէն դաս պատրաստել պարտին աշակերտք, դասատուն հարցաքննէ, բացատրութիւն ընէ, յորդոր կարգայ, վարուց սկզբունքն պարզէ, տայ ի միտ առնուլ, և երբեմն ճառի նիւթ տայ Ս. Գրքէն, որ առիթ լինի Ս. ԳԻՐԵՐ քննելու ։ Դասատուք պարտին յատուկ խնամով տպաւորել ի միտս աշակերտաց Ս. Գրոց հիմնական վարդապետութիւններն և սկզբունքներն, թէ մարդ անկեալ է, թէ նորա կանգնումն ինչ զօրութեանց կարօտ է, թէ այն զօրութիւններն ստանալու ինչ միջոցներ կան, թէ ո՛վ է մարդկային ազգին բարերարն և փրկիչ, ո՛վ է մարդկային կատարելութեան տիպար և օրինակ դերազանց, որում պարտին հետեւիլ ։

Երբ, ո՛վ անկեալ հայութիւն, քո դասերք և ուստերք Աստուածաշունչ ճշմարտութեամբք և ոգւով պարարեալ ելանեն վարժարանի գրկէն, այն նախակրթարանէն, և մտնեն կրթութեան բուն հրապարակն ու դպրոցը, յաշխարհ, գիտցիր որ նոքա ճշմարիտ մարդկութեան պիտի դիմեն անդադար, և պիտի փառք լինին ազգին և աշխարհի ։ Գիտցիր որ նոքա պիտի կարենան աշխատիլ աշխարհի բարւոյն համար, օգնել ընկերաց, սիրել զիրար, բարերարել ազգին, գործել ժիր գործունէութեամբ ։ Նոքա պիտի կարող լինին համաշունչ և համակիր լինել, յարասեւել յաշխատութիւնս, յաղթել դժուարութեանց, տոկալ նեղութեանց, տանել ազիտից ի սէր ընկերին, զոհել զժամ, զդրամ և զկեանս յօգուտ ազգի և աշխարհի ։ Քանզի նա, որում կը հետեւին, Յիսուս, որում կը նային, սիրալիր և անձնանուէր էր, կատարեալ էր ։

Բաբէ, ո՛ւր էր որ մեր վարժապետք երկնէին վարժարանաց որովայնէն ծնանել առողջ, կորովամիտ և մանաւանդ Քրիստոսեայ Հայեր ։

3. ԿԻՐԱԿՆՕՐԵԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՔ

Կիրակնօրեայ վարժարանք ևս գլխաւոր միջոց են Գրիտոննէական ուսմունքն և ոգին ազգին մէջ տարածելու : Սակայն մի լիցի կարծել այն կիրակնօրեայ վարժարաններն , ուր թուաբանութիւն , փերականութիւն , Տրամաբանութիւն և նման դասեր կը տրուին : Կիրակնօրեայ վարժարանի նպատակն պիտի լինի Աստուածաշունչ ուսուցանել :

Այս ուսումը պիտի աւանդուի նախ եկեղեցւոյ մէջ : Եկեղեցին ոչ միայն միասնական փառաբանութեան տեղի է , այլև կրօնի ճշմարտութեանց սեղան մի հոն պէտք է դասնէ ժողովուրդն , որ անկէ վայելելով անունդ ընդունի : Ուստի կիրակնօրեայ պաշտաման մէկ մասն պէտք է լինի : Եկեղեցականք Աստուածաշունչէն կանոնաւոր դաս տալու են :

Նաև ցերեկը դեռահասից համար դաս լինի նոյնպէս Աստուածաշունչէն , և դասատուք լինին դպրոցաց վարժապետներն կամ եկեղեցականք :

Եւրոպական ազգաց ոմանց և Միացեալ Նահանգաց մէջ կիրակնօրեայ վարժարանաց մեծ կարևորութիւն կը տրուի . քանի՜ մեծագանձ վաճառականք և նշանաւոր գիտունք այսպիսի վարժարանաց մէջ կը դասատրեն մեծ եռանդեամբ : Եւ կիրակի օրեր ամէն քաղքի մէջ հազարաւորք կը փութան ի լուր կիրակնօրեայ դասուց :

Ճշմարիտ է որ յոյժ սակաւութիւ են Հայ եկեղեցականք որ կարող լինին օգտակար կերպով ժողովրդեան դաս տալ յեկեղեցւոյ սակայն կան վարժապետներ , որ կրնան կիրակնօրեայ վարժարան հաստատել և դասատրել . երանի՜ թէ դոնէ այս վերջինք փութային ի դործ :

4. ԺԱՌԱՆԳԱԻՈՐԱՅ ՎԱՐժԱՐԱՆՔ

Ինչ թանձր խաւար կը ծածկէ Հայ կղերն , հազուադիւտ ըացաւորութեամբ : Ժողովուրդը եկեղեցւոյ մէջ ուրիշ բանէ ոչ , այլ միայն պաշտօնէից քարոզէն և դասէն կրնայ օգտիլ . վասն զի երգոց և ղօթից լեզուն գրաբար է , և շատ տեղ գրաբարէն անդին բան մի , զոր ժողովուրդն չէ կարող հասկնալ . և ոչ յոյս կայ որ ժամանակ մի յետոյ հասկնայ : Ի փորձոյ գիտեմ զայս . ոչ սակաւ տարիներ քերականութիւն ուսած և գրականութեան մէջ բաւական յառաջադիմած պատանեաց խօսքեր հարցած եմ շարականներէ , չեն կա-

բայցած թարգմանել քանի մի ժամ խորհելով: Քանի՞ քահանայ կըրնանք դռնել որ կարենայ այն խրթին համարներն թարգմանել: Ո՞ր կը մնայ հասարակ ժողովուրդը, որ ոչ ուսած է, ոչ ժամանակ ունի լսածին վերայ մտածելու, և ոչ իսկ յստակ լսել եղանակին պատճառաւ:

Ուրեմն քարոզութենէ շինութիւն պիտի ընդունի ժողովուրդը, բայց քարոզիչք սակաւաթիւ են, և օրինաւոր քարոզիչք բոլոր ազգին մէջ քանի մի հատ: Կու տան վարդապետներ և քահանայք ու մանք քարոզ, սակայն զնոյն կը յեղյեղեն ամ ըստ ամէ. լսելիք կը խոնջին, իսկ սիրտք և միտք անզգայ և անպտուղ կը մնան:

Այս պատճառաւ ժառանգաւորաց լաւ վարժարաններ պէտք են ազգին, որպէս զի եկեղեցական օրինաւոր պաշտօնեաներ պատրաստուին, կարենան քարոզել և դասեր տալ եկեղեցեաց մէջ օգտակար եղանակաւ:

Ե. ԾՆՈՂՔ ԻՐԵՆՑ ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԸ ԿԱՏԱՐԵՆ ԸՆՏԱՆԵԱՑ ՄԷՁ

Քանի՞ սակաւաթիւ են այն հայրեր, որ իրենց պարտուց ընդարձակ սահմանը կը ճանաչեն: Հարք, ընդհանրապէս, այնպէս կ'ընթանան, իբր թէ իրենց պարտքը լինէր ընտանեաց մարմնական պիտոյքը ընուլ, պահել ի մերկութենէ և յանօթութենէ: Կը թուին նրկատել զտուն իբր պանդոկ կամ իջւան, ուր իրենց հաճոյքն ու պիտոյք կրնան դռնել դիւրագնի:

Որչափ կարևոր է որ ճանաչեն ծնողք թէ ընտանեկան կազմակերպութիւնն առաւել բարձր ու վեհ նպատակ ունի, թէ ընտանիք որովայն է ուր աշխարհի ապագայն ի յղութիւն, ի ծնունդ և ի զարգացումն կու գայ. թէ ծնողաց վարուց ազդեցութիւն զաւակաց միջոցաւ կանցնին այր յընկեր և կը ծաւալի բոլոր աշխարհ ներկայ և ապագայ. թէ ժողովրդեան և ազգի անկումն ու կանգնումը նոյն իսկ յընտանեաց կ'առնու սկիզբն. թէ, հետեւապէս, մինչև որ ընտանիք չբարեկարգուին՝ Ազգային բարեկարգութիւն մտածել այլանդակ երազ է:

Չէ ինչ դժուարին նկատել թէ ազգի մը առողջութեան կամ ֆիզիկական շինուածոյն, հարստութեան, աճման, ևն, վիճակը ընտանեկանէն կախեալ է: Ընտանեկան անմաքրութիւնը, անբարեխառնութիւնը, վաղակատար ամուսնութիւնը, նորասիրութիւնը, պճնասիրութիւնը, վատթար ընտանեկարութիւնը, գժտութիւն ընտանեկան, տարաժամ բաժանմունք, ահա այսպիսի են պատճառք

վատառողջութեան և աղքատութեան . ընտանեաց ծոցին մէջ են այս պատճառներ , ոչ թէ կառավարութեան մէջ . ուրեմն ընտանեկան կացութիւնը բարւոքել պէտք է : Ամէն մարդ իւր բնաւորութեան հաստագոյն դժերն ընտանեկան յարաբերութեանց մէջ կ'ընդունի ի տղայ տիս , վարժարանի ազդեցութիւնը երկրորդ է :

Արդ , ճշմարիտ ընտանիք կազմելու համար Աւետարանի դաստիարակութիւնը հիմն դնել պէտք է , ուրիշ միջոց չկայ : Քան ղ Աւետարան , ուր Յիսուս կը հրամայէ ձրի և առատ հացի նշխարներն ժողովել որ չկորնչին , ի՞նչ կայ ազդուողոյն ի դարման շուայութեան : Ի՞նչ լաւագոյն դեղ պճնասիրութեան և ճոխածանութեան ընտանեաց քան ճանաչել տանուտէր իրենց զՅիսուս , որ չունէր սեպհական տեղ ուր դնէր իւր գլուխ : Ո՞ր այր այնպէս եռանդագին և անձնուրաց սիրով կրնայ սիրել զկին , ինչպէս եթէ օրինակ իւր սիրոյն ունենայ զՅիսուսին , որ դրաւ զանձն ի փրկութիւն աշխարհի : Ո՞ր կին այնպէս կրնայ հնազանդիլ , որպէս այն որ կը ջանայ օրինակ առնել ինքեան եկեղեցւոյն առ Քրիստոս հնազանդութիւնը : Արդարև ընտանիք մի , որ Աւետարանի լոյսը կը վայելէ և զայն իւր օրինագիրքն բրած է , երիցս երջանիկ և դրախտի ընտանիք է :

Եւ ո՞վ է այն , որ զընտանիս պիտի հովուէ Ս . Աւետարանի մարդաց և մարմանդից վերայ : Ծնողք , և մանաւանդ հայրը : Ծնողք ո՞րչափ մեծ և կարևոր գործ կը գործեն յօգուտ զաւակաց , եթէ նոցա միտքը կանուխ պարարեն Աւետարանի սկզբամբք : Եթէ կրթեն զնոսա յաղօթս և շարժիլ ի ներկայութեան Երկնաւոր Հօր :

“Ծնողական դաստիարակութեան մէջ” , կ'ըսէ Խրիմեան Հայրիկ , “առաջին մեծ դաս և առաջին մեծ գիտութիւնը կրօն և Աստուածպաշտութիւնն է , և սորա միակ դասագիրքն է Աստուածաշունչ մատեանը” : Պէտք է որ հայրն իւր ընտանիք հաւաքէ իւր շուրջ կարդայ Աստուածաշունչէն մաս մի , խօսի և խօսակցի ընտանեաց հետ , հարցանէ մանկուոյն , բացատրէ , և ի դիմաց ընտանեաց աղօթիւք շնորհակալութիւն , խոստովանութիւն և խնդիրք մատուցանէ Աստուծոյ : Կրթէ նաև զմանկտին ի թոթովել աղօթս առ Հայրն երկնաւոր : Այս է հօր քահանայական պաշտօն : Որպիսի՞ օրհնութիւն պիտի լինի այս թէ՛ ընտանեաց և թէ՛ ազգին :

“Ես” կ'ըսէ , Հայր Հիասէնթ անուանի Գաղիացի քարոզիչը , “Երկու անգամ Անդղիա դտնուած լինելով , այս եղբակացութեան եկած եմ թէ այն երկրին զօրութիւնն Աստուածաշունչէն է : Հոն տեսած եմ թէ արհեստաւոր և վաճառական մարդոցմէ շատերն , երբ

իրենց դործերէն կամ առուտուրէն տուն կը դառնան, իրենց կանայք ու զաւակունքն առնելով կրակարանին գլուխը կը նստին և անոնց Ս. Գիրք կը կարդան, և անկէ իրենց պարտականութիւններն կ'ուսանին: Ես այնպէս կը հաւատամ թէ այն ազգին և ուրիշ Բողոքական ազգաց զօրութիւնն ըստ մեծի մասին այս բանէն է: Գիտէ՞ք, ինչու համար Բրուսիացիք յազթող կը լինին ի պատերազմի. ոչ վասն զի նոցա զէնք լաւագոյն են, այլ այնու զի նոցա դաստիարակութիւն լաւագոյն է քան զհակառակորդացն. նոցա կրօնական կրթութիւնն ալ գերազանց է քան զմիւսներունը: Վասն զի ամէն Բրուսիացի զինուոր իւր ծոցը Ս. Գիրք մը ունի և կը կարդայ:” Ուրեմն ոչ միայն բանը այլ և փորձը կը հաստատէ թէ Աւետարանի դաստիարակութիւնը զօրութիւն է ընտանեաց և ժողովրդոց. ուստի մեր ազգը պարտի այս միջոցն ալ ձեռք առնուլ ի զօրութիւն և ի կենդանութիւն իւր, և ի դարման ընտանեկան զեղծմանց:

«Ընտանեաց հիւանդութեան դեղը կը փնտռէ՞ք,» կ'ըսէ դարձեալ Հ. Հիասէնթ, «կանգնեցէք նորա սեղանը, սկսեցէք ձեր քահանայութիւնը, զօրացէք ի հաւատս, կրթեցէք, սեղանին շուրջը ժողովեցէք ձեր զաւակունքն և կինը և աղօթեցէք որ ձեր այդ տան գլուխ լինելն յայտնուի երկնից և երկրի:»

ՎԵՐՁԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

“ԳՐԵՏԻ ՁԵԶ, ԵՄԻՏԱՍԱՐԴԻՔ, ՋԻ ԷՔ ԴՈՒՔ ՀԶՕՐԱՑԵԱԼՔ:”

ԱՂՆԻՒ ԵՂՐԱՅՐՆԵՐ,

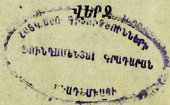
Կը յուսամ թէ ձեռնէ իւրաքանչիւրն նկատեց անձին մասնաւոր վերաբերութիւնը ճառիտ բոլոր ընթացից մէջ: Եթէ կային դիտողութիւններ որ դպրոցական ուսումնաց և կարգաց վերաբերելով վարժապետաց անկ թուեցան, և ձեզ անկ են նուքա, զի և դուք կամ վարժապետ էք, կամ վարժապետի բարեկամ, կամ դպրոցաց հոգաբարձու, կամ հոն ձեր եղբայրներ կ'ուսանին: Եթէ ծնողական պարօք ցուցի, և դուք ծնող պիտի լինիք կամ էք. և ծնողաց բան հասկցնել կարող էք: Եթէ ուրիշ միջոցներ ցուցի բարեկարգութեան որ միաբանութեամբ կամ պաշտօնապէս գործուելու բաներ են, այն

մասին կրնաք առանձինն և հրապարակաւ խօսիլ, համողել, պահանջել:

Եթէ կը համողուիք թէ ի բարեկենդանութիւն ազգին այս կամ այն միջոցն անհրաժեշտ կամ նպաստաւոր է, ժրութեամբ և եռանդեամբ աշխատեցէք. զգօնութեամբ խորհեցէք. անհող լինել վտանգաւոր է: Թէև ընկեր չգտնէք, կրնաք իւրաքանչիւր գործել առանձինն ի սկզբան. յիշեցէք աշխարհի պատմութիւններն. Կի մարդ ինչեր կրնայ ընել, և անձնիւր ոք ի ձէնջ կուէ մեծամեծս գործել:

Սակայն սկզբունք ըրէք ձեզ յանձնէ՛ սկսանիլ բարեկարգութիւնը. մի մոռնաք դուք զձեզ: Ձեր համողումն նախ ի ձեզ իւր պըտուղներն արտադրէ: Նախ դուք խմեցէք այն աղբիւրէն, ուստի ըմպել կը հրաւիրէք զայս: Նախ ձեր վերաց վերայ դրէք այն սպեղանին, զոր դնել կը պատուիրէք ձեր եղբարց. յայնժամ պիտի հաւատ ընծայեն ձեր բանից և պիտի հետևին: Այո՛, եղբայրներ, բացէք, կ'ըսեմ, Սուրբ Գիւրջը. ձեր քսանկշորս ժամուն մին չեմ ըսեր, այլ մէկ քառորդ ժամը գոնէ տուէք այն վսեմ գրքին, այն մեծաբանչ տիեզերն զննելու, այն աստուածային իմաստութեան գեղափայլ ճառագայթիւք ձեր միտքը լուսազարդելու. այն աստուածային կենսաբուլի ստեանց կաթը ծծելու: Եւ բացէք ձեր ձեռքերն, բացէք ձեր սրտերն, ձեր տարակոյսներն ու հոգերն, ձեր իղձերն ու մոլութիւններն, թափեցէք հզօր և բազմազուլթ Հօր առջև, և պարարեցէք նորա օրհնութեամբ ձեր հողին և ձեր մարմին:

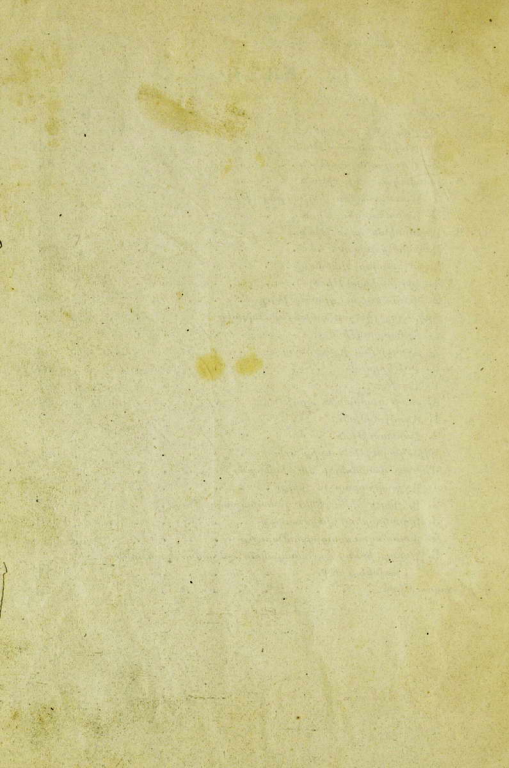
Եթէ այսպէս պատրաստուիք հանապազօրդ կըթութեամբ, եթէ վերին ճշմարտութեամբ զինեալ՝ վերին զօրութեամբ զրահիք, ձեր պիտի լինի յաղթութիւն, եղբայրներ, ձեր պիտի լինի յաղթութիւն, Հայ զինուորներ:

Յ Ա Ն Կ

Յառաջարան	Երես 5
Գլ. Ա. Մարմնական զօրութիւն	" 8
1. Մարմնամարզութիւն	" 12
2. Մարդակազմութիւն	" 14
Գլ. Բ. Իմացական զօրութիւն	" 18
1. Մտաւորական փիլիսոփայութիւն	" 23
2. Բանաստեղծութիւն	" 27
Գլ. Գ. Բարոյական զօրութիւն	" 32
Դարմանք ախտից	" 44
Նախ, անզօր դարմանք	" "
1. Փիլիսոփայութիւն	" "
2. Ուսմունք եւ գիտութիւնք	" 50
Երկրորդ, լիազօր դարմանք ախտից	" 56
1. Ճշմարտութիւն	" "
2. Զօրութիւն ի բարձանց	" 59
Ա. Ընթերցումն	" 60
Բ. Աղօթք	" 61
Յիսուսի դարմանին արդիւնք	" 62
1. Առողջութիւն	" 63
2. Հարստութիւն	" "
Եղբակացութիւն երից գլխոց	" 66
Միջոցք ժամանելոյ առ վախճանն	" "
1. Աշխարհաբար Ս. Գիրք	" "
2. Ս. Գիրք հիմն լինել դաստիարակութեան	" 68
3. Կիրակնօրեայ վարժարանք	" 70
4. Ժառանգաւորաց վարժարանք	" "
5. Ծնողք իրենց քահանայական պաշտօնը կատարեն ըն- տանեաց մէջ	" 71
Վերջաբանութիւն	" 73

24 June 1864

Dear Mother

I am well & hope these few lines will find you the same

I have not much news to write at present

I am still in the same place

I have not much news to write at present

I am still in the same place

I have not much news to write at present

I am still in the same place

I have not much news to write at present

I am still in the same place

I have not much news to write at present

Lingon aq. p. l. f. Papp us - f.
[804.]

L

ՀԱՆ ՀԻՃՆԱԿԱՆ ՔԻՄ. ՊՐԱՊ.

0394708

269
748